

שלום-עליכם והרעיון הציוני

תאריכים: חיבת-ציון, ציונות, ריב לשונות, עברית, יידיש, תעמולה, שלום-עליכם, הרצל, נשים, "כתבים ציוניים", המדינה שבדרך.

תקציר

הרקע לעיסוק ביחסו של שלום-עליכם לרעיון הציוני הוא הקונפליקט הבסיסי הקיים בין סופר יידיש נערץ לבין התנועה הציונית, שחרטה על דגלה את שלילת היידיש. מאמר זה בוחן אם שלילת היידיש בקרב הציונים השפיעה על הסופר בקביעת יחסו לרעיון הציוני ולתנועה הציונית.

שלום-עליכם פעל רבות לקידום הרעיון הציוני. הוא כתב חוברות תעמולה וסיפורים ציוניים ביידיש, השתתף בקונגרסים הציוניים, יצא למסעות תעמולה למען הציונות ועמד בקשרים עם ראשי התנועה הציונית. מאמר זה מתמקד בסקירת "כתביו-הציוניים" של שלום-עליכם ושופך אור על הרקע ההיסטורי ספרותי של כתבים אלו. המאמר בוחן את יחסו של שלום-עליכם ל"ריב-הלשונות" בין העברית ליידיש בתנועה הציונית ומגיע למסקנה, ששלום-עליכם התנגד נחרצות ליחס השלילי של הציונים ליידיש, ולא האמין שאפשר ל"סכור" את פיותיהם של מיליוני היהודים המדברים בשפה זו. למרות זאת הוא לא נתן לוויכוח זה להשפיע על יחסו לציונות. שלום-עליכם תמך ברעיון הציוני ובתנועה הציונית מימי "חיבת-ציון" ועד למותו בשנת 1916. למרבה האבסורד, דווקא חוברות התעמולה הציונית שכתב ביידיש היו כלי מרכזי להפצת הציונות בקרב מיליוני היהודים דוברי היידיש.

מבוא¹

שנות השמונים הראשונות של המאה ה-19 הן שנות משבר ומפנה בקרב יהדות רוסיה. הפרעות של תחילת העשור גרמו לזירוז תהליכים ברחוב היהודי, הביאו לייאוש מערכי ההשכלה בקרב רבים מן האינטליגנציה היהודית ויצרו קרקע נוחה לראשית צמיחת הרעיון הלאומי הטריטוריאלי.

מקום מכריע בהתארגנות הפוליטית החדשה נטלה האינטליגנציה הספרותית בערי-השדה ברוסיה, אשר פעלה לקידום ההגירה, תוך עקיפת ההנהגה היהודית המסורתית

בפטרבורג.² אך חשובה יותר הייתה היציאה של האינטליגנציה הספרותית במעין "חזון נבואי" בדבר הפתרון העתידי למצוקת היהודים, פתרון שברוב המקרים היה שונה מדרכי הפתרון שהוצעו למצוקת היהודים עד שנות השמונים. הסופרים היהודיים במזרח אירופה פעלו מתוך הרגשת שליחות ואחריות לגורלו של העם היהודי. הם ראו את הסופר היהודי כמי שייעודו לשמש כמעין נביא, שתפקידו להורות את דרך הישר, לזהות את "חטאי הדור", להטיף לתיקונם ולהתוות את דרכו של העם לקראת עתיד טוב יותר.³

המשכילים היהודיים במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה פעלו בתוך מערכת תלת-לשונית.⁴ הם חיו בתוך סביבה דוברת ז'רגון, כפי שנקראה היידיש במאה התשע-עשרה, אך שאפו להקנות להמונים את שפת המדינה ככלי לשילובם בחברה. עם זאת, הם הכירו בחשיבותה של העברית כשפת כתיבה המשמרת ערכים יהודיים עתיקים. בעיני המשכילים נחשבה היידיש, שפת הדיבור של ההמון היהודי, לספחת צמחה ליהודים במשך שנות הגלות, משום שהיה בה ערב רב של מרכיבים מלשונות שונות ומשום שהייתה נעדרת דקדוק מסודר.

בשנות השישים של המאה התשע-עשרה החל מספר מצומצם של משכילים להכיר ב"ז'רגון" ככלי להפצת רעיונות ההשכלה. בעקבות הכרה זו, ולצד שיקולים נוספים כמו השיקול הכלכלי למשל, החליט אלכסנדר צדבובים, עורך המליץ, לצרף בשנת 1862 לעיתונו תוספת בידיש שנקראה קול מבשר.⁵ עד שנות השמונים הופיעו בתחום המושב עיתונים ספורים בשפה זו, אך כבר התפתחה במעט המודעות ליכולת השפה לשמש ככלי להפצת ההשכלה, והמשכילים שהשתמשו בה כבר לא התביישו לחתום בשמם על חיבוריהם בידיש, כפי שהתביישו בשנות השישים.

התייחסותם של חוגים נרחבים בקרב "חובבי-ציון" לידיש היוותה המשך לקו המשכילי הקודם, שראה את היידיש כספחת. החזרה לארץ האבות הייתה לגביהם גם חזרה לשפה העברית העתיקה, הן כשפת הדיבור והן כשפת הקריאה. מאידך גיסא, התרחב חוג המשכילים שתמך בטיפוח ההשכלה לעם, בשפה המובנת לו. בשנות השמונים הגיעו הדברים לידי "ריב לשונות" בין תומכי העברית לתומכי היידיש. הוויכוח נמשך עד למלחמת העולם השנייה ולהשמדת הקיבוץ היהודי דובר היידיש במזרח אירופה, ועד שבני המהגרים היהודיים החלו להשתמש בשפת ארץ התפוצה שאליה הגיעו.

שלום-עליכם נולד בשנת 1859 בפרייסלב שבאוקראינה. הוא קיבל חינוך עברי מסורתי ומאוחר יותר התוודע לרעיונות ההשכלה. גם הוא כמשכילים אחרים החל את עבודתו הספרותית בעברית וברוסית ורק לאחר מכן החל לפרסם ביידיש. במפנה המאות היה כבר שלום-עליכם סופר יידיש מפורסם, שלחם למען הכתיבה ביידיש, ושיצירותיו זכו לתפוצה רבה. הוא עמד בקשרים עם הסופרים היהודים החשובים ועם מנהגים פוליטיים יהודים בדורו.

מאמר זה סוקר את "כתביו הציוניים"⁶ של שלום-עליכם תוך שימת דגש על הרקע ההיסטורי - ספרותי שלהם. במאמר אנסה לברר מה היה יחסו של שלום-עליכם לרעיון הציוני ולתנועה הציונית, ואם התנגדות הציונים לדיבור ולכתיבה ביידיש השפיעה עליו בשעה שקבע את יחסו לציונות.

שלום-עליכם ו"חובבי ציון"

שלום-עליכם התחנך בימי ילדותו בחינוך מסורתי. אחד הספרים הראשונים שקרא בילדותו שלא היה ספר קודש, היה הספר **אהבת ציון** של א' מאפו. הספר הסעיר את רוחו של הנער הצעיר והוא החל לכתוב רומן במתכונתו בשם "בת ציון".⁷

שלום-עליכם החל את פעילותו הספרותית בראשית שנות השמונים של המאה התשע-עשרה. שנים אלו הן גם שנות הראשית של תנועת "חובבי-ציון". בכתיבתו באותן שנים הביע, בדומה למשכילים אחרים, ייאוש מערכי ההשכלה ודעותיו היו קרובות לרעיונות של תנועת "חובבי-ציון".

בשנת 1883 כתב שלום-עליכם רומן ברוסית שנקרא "קדימה", שבו תיאר את החיים הטובים והשלווים באחת המושבות בארץ-ישראל.⁸ בשנים 1883-1884 פרסם שלום-עליכם מספר שירים בנושאים לאומיים בעיתון **יודישעס פאלקסבלאט**. בשירו "חלום"⁹ טען שלום עליכם, ששוויון זכויות ליהודים והפסקת השנאה והזלזול בהם אלה רעיונות שהם רק בגדר חלום. גם הרעיון לעלות לארץ-ישראל נתפס בעיניו באותה תקופה כחלום. בשיר אחר, הנקרא "היכן רב החובל שלנו",¹⁰ יושב הדובר בשיר על שפת הנהר ומסתכל בתקווה על האונייה שתאסוף אותו. הנווט הזקן על האונייה מצביע לכיוון מזרח – לפלשתינה – לארץ שלנו. הדובר בשיר אוסף את חבילת-צרותיו ורוצה לעלות על האונייה, אך הנווט הזקן מצווה עליו לחזור, לחכות, כי עדיין לא הגיע רב-החובל. כלומר, שאין עדיין הנהגה ועוד לא הגיע הזמן לעלות לארץ-ישראל. אולם בשיר אחר מאותה תקופה, "העץ העקור"¹¹, "מבקש" העץ בשיר לנטוע אותו באדמה שבה יוכל לגדול ולפרוח, כלומר באדמת הארץ העתיקה, פלשתינה, או לפחות

לנטוע אותו באיזו שהיא פינה שבה יוכל לחיות את חייו לעצמו ולא ייחשב לזר ולטפיל.

בראשית שנות השמונים בעקבות ה"סופות בנגב" התגבשה אצל שלום-עליכם המסקנה, שהיהודים יישארו תמיד טפילים, זרים ובלתי רצויים בתחום המושב. הפתרון הוא הגירה לכל מקום שבו יוכל היהודי למצוא מנוחה ושלווה. יחס חם הביע שלום עליכם כלפי ההגירה לארץ-ישראל, אך הוא היה מסופק אם זה הפתרון המעשי, המיידי למצוקת המוני היהודים בתחום המושב. הדברים עולים בבירור מתוך ביקורת שכתב לספרו של "מ פטריקובסקי, באמריקה"¹² וכך הוא כתב: "לפני שלוש-ארבע שנים התכסו השמים מעלינו בעננים שחורים והפוגרומים הכו את ציפייתנו לקבל את כל זכויות האזרח ברוסיה. תכף ומיד אחרי המכה מצאו היהודים את הרפואה: הגירה!" והשאלה לאן להגר אינה חשובה, העיקר לברוח: "מדברים על ספרד, אמריקה, פלשתינה, אפריקה - שיהיה אפריקה, העיקר לא כאן."

גיבור הספר באמריקה נוסע לאמריקה לא כדי להתעשר, אלא כדי לפתור את בעיות הקיום הקשות שלו ברוסיה. בדרך לאמריקה שר הגיבור שיר געגועים "הביתה" - לארץ-ישראל. שלום-עליכם תרגם מרוסית ליידיש את שיר הגעגועים הזה לציון, ומהביקורת החמה שכתב לספר ברור שתכני הספר קרובים ללב.

בשנת 1886 פנה "ח רבניצקי אל שלום-עליכם בבקשה להשתתף בקובץ הספרותי דער וועקער"¹³ [המעורר], שיצא לאור על ידי "חובבי-ציון". בתשובה לרבניצקי כתב שלום עליכם שעבודה לפי הזמנה לא תצלח, והוא אינו יכול לדרוש מאחרים דבר שאיננו משוכנע לחלוטין באמיתותו. אולם גם הוא, בדיוק כמו חובבי-ציון, היה רוצה שהרעיון היפה הזה יתקבל, אך מה לעשות שהוא מכיר את עם-ישראל היטב, ואינו יכול להאמין שמישהו יתן את לבו לעניין.¹⁴

בראשית ובאמצע שנות השמונים סבר שלום עליכם שהגירה היא פתרון למצוקת היהודים בתחום המושב. הוא התייחס באהדה לרעיון יישוב ארץ-ישראל אך סבר שהרעיון אינו מעשי. בסוף שנות השמונים חל מפנה בדעתו של שלום-עליכם והוא החליט להצטרף באופן רשמי לתנועת "חובבי-ציון". במכתב ששלח לד"ר פינסקר בסוף 1888 הביע את רצונו וחתם במילים: "אחד מ'חובבי-ציון', לא על גבי הנייר – אלא בלב ונפש באמת, כמו שזה צריך להיות."¹⁵

כותל מערבי

באותה שנה (1888) פרסם שלום-עליכם סיפור קצר בשם "כותל-מערבי" בחוברת בשם דאס בינטל בלומען [זר פרחים], שהוציא לזכרו של אביו. הסיפור מספר על אורח

מירושלים שמגיע ל"חדר" והרבי חוקר אותו על המצב בארץ ישראל. בעוד הרבי משוחח עם האורח יוצאים התלמידים להחליק על הקרח, וכשהם חוזרים הרבי והאורח עדיין שקועים בשיחה: "הכותל המערבי! אמר הרבי אל איש-ירושלים, הכותל המערבי! הלא הוא אשר נותר לנו מכל בית-המקדש שלנו, מכל המלוכה שלנו! הכותל המערבי! הכותל המערבי!... והרבי מירר בבכי.¹⁶ מעניין שדווקא בתקופה שדעותיו של שלום-עליכם היו קרובות לדעות של "חובבי-ציון", הוא פרסם סיפור שהמסר שלו הוא היחס המסורתי לארץ ישראל וגיבורו הוא ד"ר המגיע מירושלים לאסוף כספים למען היישוב הישן. הסיפור בוודאי אינו מייצג את המתיישבים במושבות החדשות בארץ-ישראל. ייתכן, שבאמצעות סיפור זה רצה שלום-עליכם לומר שהוא תומך ברעיונות "חובבי-ציון", בעיקר בשל היחס המסורתי לציון ולא בשל רעיונות חדשים שזה מקרוב באו.

ייתכן גם ששלום עליכם מספר פה על אהבה של יהודי מסורתי לציון, משום שהסיפור הותאם במיוחד לקובץ שהוצא לזכרו של אביו.

שלום-עליכם פועל למען "חובבי-ציון"

בסוף שנות השמונים התחיל שלום-עליכם לפרסם קבצים ספרותיים שנקראו **די יידישע פאלקס-ביבליאטעק** [הספרייה העממית היהודית]. קבצים אלו היו גם במה להצפת רעיונות של "חובבי-ציון". בחוברת הראשונה משנת תרמ"ח פרסם י' ציטרון מכתבים של הסופר י"ל ליבאנדה¹⁷ העוסקים ב"חיבת-ציון".¹⁸ בחוברת משנת תרמ"ט התפרסמו פיליטון של יהל"ל בשם "אדמת ארץ-ישראל"¹⁹ ודיווח של אוסישקין על מצב היהודים בקולוניות בארץ-ישראל.²⁰

בתחילת שנות התשעים הפך שלום-עליכם ל"חובבי-ציון" "שלא על הנייר", והיה לאחת מהדמויות המרכזיות של התנועה בקיבו. בשנת 1890 היה בין היוזמים של "הוועד-הרדקציוני", שמטרתו הייתה לדון בבעיות היישוב בארץ-ישראל ולארגן למענו תמיכה כספית. שלום-עליכם היה אחד משני הצירים של העיר קיבו לאסיפה הכללית של "חובבי-ציון" באודסה (ניסן תר"ן). לאחר האספה יצא למסע הסברה למען "חובבי ציון" בכמה ערי-שדה באזור קיבו. במכתביו לאוסישקין מאותה תקופה מביע שלום עליכם את צערו על כך שפעילות "חובבי-ציון" בקיבו בקיץ 1890 מתנהלת בעצלתיים.²¹ ביוני באותה שנה מבקר בקיבו עסקן "חובבי-ציון" ר' שמואל מוהליבר ומתאכסן בביתו של שלום עליכם. באספה לכבוד האורח שנערכה בביתו השתתפו כשישים בעלי-בתיים. במכתב שכתב שלום-עליכם לאוסישקין למחרת האירוע הוא מספר על

הצלחתו וחותם במילים: "ושלום לך מאת עבדך ההולך ומתייהד, ההולך ומתפלשתן

... 22 //

סיפורים ברוח "חובבי-ציון" בשנת 1890

בשנת 1890 פרסם שלום-עליכם שני סיפורים המייצגים את רעיונות "חובבי-ציון" ואת הלך הרוח ברחוב היהודי בתחום המושב באותה תקופה.

זליק מכאניק²³ - על ישוב ארץ-ישראל

גיבור הסיפור הוא חייט זליק ממזפקה, גבאי ראשון בבית-הכנסת של החייטים, השומע על התארגנות "חובבי-ציון" ומחליט לנסוע לעיר הגדולה יהופיק, כדי להירשם להתיישבות בארץ-ישראל.

מן הסיפור עולים הדים לפעילותו של שלום-עליכם לטובת "חובבי-ציון" באותן שנים. בעגלה עם זליק נוסעים ליהופיק גם נגידי עירו. השיחה מתגלגלת על אודות יער וטחנות, סוכר וספירט וכיו"ב. גם כאשר מגיעים בסוף השיחה לדון במצבם של היהודים וזליק חושב שעתה ידברו על מתן כספים למען ארץ-ישראל, מסכמים הנגידיים ביניהם, שהעצה הטובה ביותר היא להמשיך ולהרוויח כסף.

תיאור זה מתאים למה שהתרחש בקייב באותם הימים, כאשר שלום-עליכם והרב מוהליבר ניסו ללא הצלחה לשכנע את משפחת בורדסקי העשירה לתמוך ב"חובבי-ציון".²⁴

במהדורה הראשונה של הסיפור (קייב 1890) אף מוזכר שמו של "צ'יבזרוב"²⁵ מי שרצה לדרוש למען "חובבי-ציון" בבית-הכנסת של משפחת בורדסקי ונתקל בסירוב של אחד מראשי המשפחה, דבר שגרם לחיכוכים רבים בין משפחת בורדסקי לבין "חובבי ציון".

בסיפור מבקר שלום-עליכם גם את "חובבי ציון". הוא יוצא בעיקר כנגד חוסר הבהירות שברעיונותיהם. כל המידע שמגיע לזליק הוא שברי ידיעות מפה ומשם. הדוברים מדברים במילים קשות ברוסית ומבטיחים הבטחות חסרות שחר לתת לכל דורש הוצאות נסיעה לארץ-ישראל. זליק עצמו שומע שמדברים על פלשתינה וגם על ארץ-ישראל וחושב שמדובר בשני מקומות שונים. שלום-עליכם מבקר גם את ההתנשאות של "המשכילים" שבין "חובבי-ציון" הלועגים לזליק על בורותו:

"האברכים הללו – המקימים שאון מהומה וצועקים: "העם! העם!" – שכחו כפי-הנראה כליל, כי זליק החייט אכן הוא אחד מבני העם, שבעטיו מרעישים הם עולם ומלואו... בדאגתם ל"עם ישראל האומלל", בכותבם שם בעיתונים

במליצותיהם הנשגבות והיפות - וכל זאת למען יזכרו את העם – הם עצמם, המשכילים המזפקאים הללו, הוציאו עצמם מכלל העם ועמדו מנגד לו, לגלגו עליו וצחקו...²⁶

למרות התנשאות המשכילים מוכן זליק לפעול בעצה אחת אתם, מכיוון שהוא רואה כי הם פועלים ברצינות למען עניין ארץ-ישראל. כאשר מגיע זליק לאחר חיפושים רבים לגבאי ארץ-ישראל ביהופיץ, הוא מבין שלמען ארץ-ישראל אין מקבלים כסף אלא נותנים והוא מתפכח. בכל זאת הוא שואל את הגבאי, מה יש בחברה אם אין לה כסף? והגבאי עונה:

”צ’לנים! (עסקנים) – השיב הגבאי - לפי שעה מאספים אנו צ’לנים, כונסים אספות, מתאספים יחדיו, משוחחים, מהרהרים, מ...מ...מ... וברבות הימים יהיה אצלנו כסף גם כן, ולכשנצבור כסף הגון, נדבות, כלומר כשכל אחד יירשם אצלנו, אז נדע את אשר נעשה, לשם כך יש לנו וועד...²⁷”

דברים אלו הם בוודאי ביטוי להתמרמרות של שלום-עליכם על חוסר המעש ועל הדיבורים הרבים באספת אגודת ”חובבי ציון” בקייב. במכתב לאוסישקין הוא מתלונן על אחד המשתתפים, שבא אל האספה רק כדי ”לשמוע אל הרינה ואל התפילה”. ובהמשך הוא כותב: ”יראתי בפצותי פי שיח להזחיל, אך באמת צריך אני להגיד לך, כי איני רואה קץ ותכלית לאספות הללו, ורק אל ההמון עיניי נשואות, ועוד חזון למועד...²⁸”

אך למרות הביקורת המובלעת בסיפור הוא משרת את מטרות התעמולה של ”חובבי-ציון”. בסוף הסיפור תורם זליק את שארית כספו למען ארץ-ישראל ובדרך הביתה הוא מרגיש חשוב יותר מהגביר, שאינו עושה דבר לטובת העניין. המסר בסיפור הוא שלמרות הקשיים צריך כל הציבור היהודי לפעול למען יישום מטרות ”חובבי ציון”. את הרווחים ממכירת החוברת תרם שלום עליכם לאגודת ”חובבי-ציון” בקייב.

פרוזדור וטרקלין²⁹

הסיפור העברי ”פרוזדור וטרקלין” פורסם על דפי העיתון המליץ בנובמבר 1890.³⁰ הרקע לסיפור הוא הפרעות ברומניה בעיר N.³¹ פרעות, שבעקבותיהן נשארים החנווני יעקב ובני-משפחתו חסרי כל. בשל המצב הקשה מתחילים להישמע ברחוב היהודי קולות המדברים על ”יציאה”. בתחילה הקול הראשי קורא לצאת לאמריקה, אבל די

מהר מתברר שאין "בין סוחר בעיר N לפדלר בניו-יורק או פילאדלפיה אלא שינוי השם בלבד".³² הסוחר יעקב נתפס דווקא לרעיון "שיבת-ציון".

אף מסיפור זה עולים הדים למתרחש ברחוב היהודים באותן שנים. שלום-עליכם מתאר בסיפור את המאבק שהתנהל על דפי העיתונות בין תומכי תנועת "חיבת-ציון" לבין שולליה:

"כה עברו ימים רבים וכרם ד' צבאות (היא ספרות ישראל) היה לשדה קטל, לגיא הריגה, והסופרים – גיבורי ישראל, מלומדי מלחמה, איש איש וכסת הסופר במותניו, מסרו נפשם על קידוש השם, ויחבטו וינגחו ה'פלשתינים' את ה'אנטי פלשתינים' עד שפוך דיו למכביר, ותהי המלחמה ארוכה ביניהם עד עצם היום הזה."³³

יעקב, גיבור הסיפור, קורא את כל מה שנכתב בעיתונים "ורק אחת יכול יעקב להבין, כי בידיים ריקות לא יבנה את אדמת הקודש, ומנדבת נדיבים לא במהרה ייושע, ואך מחלת לב תוחלת ממושכה כזאת, לפיכך אחז בכלל של אותו עניו: 'אם אין אני לי מי לי'".³⁴

במכתב לש' דובנוב כתב שלום-עליכם שבסיפור זה הוא ממשיך לעשות תעמולה למען רעיון פלשתינה על יסוד ריאלי, ובלי שום מגמות שאינן מתקבלות עליו.³⁵ ואכן, את ביקורתו הוא מפנה בסיפור לחוסר המעש של "חובבי-ציון" "שעושים את רעיון היישוב עטרה לראשם". הסיפור "פרוזדור וטרקלין" לא הושלם, כפי הנראה בגלל מצבו הכלכלי הקשה של שלום-עליכם, שאותם ימים פשט את הרגל ונאלץ לעזוב את קייב בחיפזון.³⁶

שלום-עליכם והתנועה הציונית

עם כינוס הקונגרס הציוני הראשון בשנת 1897 נרתם שלום-עליכם בהתלהבות מחודשת לטובת העניין הציוני. מיד לאחר הקונגרס הוא יצא בכמה פרסומים פובליציסטיים ובלטריסטיים בידיש ובהם מסר מדבריהם של ראשי התנועה והציג את הרעיון הציוני בצורה עצמאית.

1. סקירה של הכתבים הציוניים

הקונגרס היהודי בבזל³⁷

חוברת זו בידיש יצאה בהוצאת "אחיאסף" בוורשה בשנת תרנ"ח ב- 27000 עותקים, ועיקרה עיבוד ההרצאה שנשא ד"ר מנדלשטם בקייב. הרצאה על הקונגרס הציוני הראשון, שבו השתתף כציר מטעם ציוני קייב.³⁸ בהקדמה לחוברת מסביר שלום-

עליכם, שהצורך לכנס את הקונגרס בא בעקבות ייאושם של היהודים מהגשמת ערכי ההשכלה ובשל עלייתה של האנטישמיות המודרנית. שלום-עליכם מתעכב גם בתיאור דמותו של ד"ר הרצל ופעולותיו להגשמת הציונות.

בתוך הרצאתו של ד"ר מנדלשטם מובאים קטעים נבחרים מנאומים מרכזיים שהושמעו בקונגרס. אך ישנם דברים שבוודאי נאמרו בהרצאה ולא הוכנסו לחוברת מחשש הצנזורה. כך, לדוגמה, נורדוי בנאומו בקונגרס סקר את מצב היהודים בעולם וכלל בסקירתו גם את מצב היהודים ברוסיה ובמדינות אחרות.³⁹ אולם בחוברת של שלום-עליכם מופיעות כל המדינות למעט רוסיה, וזאת בוודאי מתוך חשש לפרסם ברוסיה דברים על אפליית היהודים.

החוברת, הן בסגנונה והן בתוכנה, פונה אל קהל יהודי עממי. בדברי הפתיחה שלו השווה שלום עליכם את האנטישמים המודרניים להמן הרשע. הוא שם בפייה את הפסוק "ישנו עם מפוזר ומפורד בין העמים" (אסתר ג, ח), ופירש אותו בדרך ה"טייטש" – כמו שלמדו ופירשו בחדר: "כלומר יש עם אחד, אלוהים ישמרנו ויצילנו, שהוא עשיר ומוכשר ועצום מכולנו, על-כן מצווה לרדוף אותו, לגרשו ולהיפטר ממנו, כי אילולא כן כולנו אבודים".⁴⁰

לאחר דבריו של ד"ר מנדלשטם בחר שלום-עליכם להתעמת רק עם טענה אחת של מתנגדי הציונות, טענתם של היהודים האדוקים בדבר כוונת הציונים לקרב את הקץ.

כנגדם טען שאפשר להביא הסכמה של מאה רבנים לחשיבות מצוות יישוב ארץ-ישראל,⁴¹ אך הציונות אינה צריכה "הכשר". בכל זאת הוא מביא "הכשר" בציטוט מכתב הברכה הארוך של הרב שמואל מוהליבר לקונגרס הציוני הראשון.⁴² בנוסף צירף את ברכת רב העיר באזל, הרב ד"ר כהן, לקונגרס הציוני.⁴³ הדגשה זו של דברי הרבנים קשורה בוודאי בקהל היעד של החוברת – ההמון היהודי דובר היידיש ושומר התורה והמצוות.

לשם מה צריכים היהודים ארץ משלהם⁴⁴

בחיבור זה בידיש משנת 1898 עוסק שלום-עליכם בשלוש נקודות שנידונו בקונגרס הציוני הראשון:

- היהודים שנואים בכל מקום.
- מצב היהודים הוא בכי רע ואי אפשר להמשיך כך.
- חייבים לחפש פתרון של ממש למצב החמור.

במהלך החוברת מבהיר שלום-עליכם את שלוש הנקודות. הוא מסביר שהיהודים שנואים משום שהם זרים בכל מקום. מצבם גרוע כל-כך משום שהם עסוקים רק בפרנסה המיידית ואינם חושבים על שום אידיאל. שלום-עליכם רואה במדינה יהודית בארץ-ישראל את האידיאל שאליו צריכים היהודים לשאוף. שלום-עליכם מזכיר את הרעיון שהיהודים צריכים ארץ משלהם. רעיון זה פורסם כבר שש-עשרה שנה קודם לכן על ידי הד"ר פינסקר, אלא שהיום סבורים הציונים, שיישוב ארץ-ישראל מתנהל לאט מדי ושצריך לנקוט בפעולה מדינית נרחבת. שלום עליכם סוקר בחוברת רעיונות מרכזיים מספרו של הרצל **מדינת היהודים**.⁴⁵ החוברת מסתיימת בציטוט מדבריו של הפרופ' שפירא, מי שהעלה בקונגרס הציוני הראשון את ההצעה להקים קרן לאומית,⁴⁶ ובקריאה לציבור היהודי לתרום כספים למען מטרה זו. החיבור כתוב מתוך מעורבות רגשית, אך בשפה פשוטה ובהומור, דבר המכניס מעט חיים לחיבור אפולוגטי מעין זה.

ימות המשיח – רומן ציוני⁴⁷

הרומן ביידיש פורסם בשנת 1898 בשתי חוברות בהוצאת "עזרא" והוא מחולק לחמישה פרקים. בכל פרק מציג שלום-עליכם קבוצה אחרת מקרב היהודים ואת יחסה לרעיונות החדשים של הציונות. בפרק הראשון, "משיח בקלויז" (בית התפילה החסידי), נדחק ההמון היהודי לקלויז בשבת לאחר האוכל כדי לשמוע את דרשתו של יוסל בן משה יוסיס. בדרשה הוא מציג את הרעיון הציוני במילים גבוהות כמו "נציונליזם" ו"אנטישמיות", שאינן ברורות כל צורכן לקהל השומעים. בפרק "משיח בבית המדרש" מציג שלום-עליכם את התפיסה המסורתית של "ימות המשיח" ומתאר את הנסים והנפלאות שיהיו "ביום ההוא". בפרק "משיח בין ילדי ישראל" מציג שלום-עליכם את ימות המשיח לפי תפיסת הילדים, שעיקרה שחרור מהחדר ומהרצועה. בפרק "משיח בין חסידים בסעודת מלווה מלכה" מציג שלום-עליכם את דעותיהם של היהודים האדוקים, המתנגדים לציונות. בפרק זה, ברוח ספרות ההשכלה, שילב שלום עליכם מכתב מפרל, בתו היחידה של אחד החסידים, ליוסל משה יוסיס, הדרשן מהפרק הראשון. במכתב היא כותבת על אהבתה הרבה לו ועל נכונותה למסור את נפשה לטובת העניין הציוני. מכתב זה מעניק מעט גוון ספרותי-רומנטי ליצירה הספוגה באידיאולוגיה והוא נכתב אולי על מנת להצדיק את ההגדרה של הסיפור כ"רומן ציוני".

הפרק האחרון, "משיח בין חובבי-ציון וציונים", הוא בעיקרו תיאור אספה של "חובבי-ציון". אל האספה מגיע נפתלקה, סוציאליסט מתבולל למחצה, המציג את דעותיו

ומתקיף קשות את ה"ציונות". מיודענו יוסל משה יוסיס נחלץ בלהט להגנת ה"ציונות". בפרק זה מנסה שלום-עליכם לראשונה להתמודד בצורה רצינית עם טענות שהועלו נגד הציונות. שלום-עליכם יצא נגד הטענה, שהעולם צועד לקראת קוסמופוליטיות, לקראת עתיד שבו יטושטשו ההבדלים בין הדתות השונות ולכל העמים יהיו זכויות שוות. לטענתו, ליהודים יש היסטוריה וספרות יהודית לצד ההיסטוריה והספרות של המדינות שבהן הם חיים, ולכן יש להם גם זכות להיות נאמנים לארץ-ישראל ולרעיון המשיחי לצד נאמנותם לארצות מגוריהם.

שלום-עליכם אף שולל את הטענה, שעם החי בגלות תקופה כה ארוכה והנתפס בתודעת העמים כטפיל וכמנצל, שוב אינו מוכשר לעבודת אדמה. לדבריו, עם אשר תשעים אחוז מבניו הם קבצנים, שאינם יודעים מה יאכלו מחר, יהיה מסוגל לחרוש את האדמה אפילו באף ולא רק בידיים. הוא שולל מכל וכל את הטענה כאילו היהודים חיים כפרזיטים. לדעתו, מקור טענה זו בשונאי ישראל והיא נובעת דווקא מכך שהיהודים עושים הכל ונאחזים בכל דבר שאפשר להתפרנס ממנו.

לאלה החוששים מהפוגרומים שיעשו "הערבים הפראיים" במתיישבים החדשים, הזכיר שלום-עליכם שבמהלך ההיסטוריה היו הערבים הרבה יותר ידידותיים כלפי היהודים מאשר האירופאים המלומדים, המתפארים בתרבותם ובאנושיותם.

לאלה המוציאים דיבת הארץ רעה, ואומרים שהארץ עזובה ושוממה ומאין ילקח לחם לעם הזה, עונה שלום-עליכם, שהיהודים לא יבואו לארץ-ישראל לכתוב ספרי תורה ולהתפרנס מכספי ה"חלוקה" אלא לעבד את האדמה, לחרוש ולזרוע מתוך תקווה שתתגשם הנבואה, "כי נחם ה' ציון נחם כל חרבותיה וישם מדברה כעדר וערבתה כגן ה'" (ישעיהו, נא ג). הארץ היא ארץ חלב ודבש ויש ביכולתה לפרנס עד שישה מיליון תושבים.

למתנגדי הציונות, הטוענים שלהמון היהודי הרעב והנבער צריך לתת לחם ולומר איזו מילה טובה, ולא למלא את ראשו בכל מיני חלומות מתוקים, אומר שלום-עליכם שזו בדיוק מטרת הציונות – לספק לרעבים לחם בכבוד בלי שיוכל איש לטעון שהיהודים הם טפילים ונצלנים. כדי לחזק את טענתו, שהציונים רוצים גם להילחם בבערות מבית ומחוץ, הביא שלום-עליכם ראייה מדברי הרצל, שהציונים יביאו לאסיה השכלה ומדע ואת הציוויליזציה האירופאית. הייעוד של הציוני היה, ונשאר כשהיה, "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים" (ישעיהו, ב ג). רומן זה, אף שבא לשרת את מטרות התעמולה הציונית, כתוב בצורה קולחת ובהומור רב. הדמויות המייצגות את הזרמים השונים בציבור היהודי מתוארות בצורה פרודית. הפרק המתאר את הנסים שעתידים לקרות בימות המשיח והפרק המספר על המשיח בקרב ילדי ישראל ממתנים במשהו את התחושה שמדובר בחיבור "מגויס". בסוף הרומן נשאר הקורא עם כמה שאלות

שלא באו לידי פתרון. לדוגמה: האם ברחו פרל עם אהובה יוסל לארץ-ישראל והזוג היה ממייסדיה של מושבה עברית חדשה? לשאלות אלו אין לצערנו תשובה, כי המו"לים של הוצאת "עזרא" לא ראו את הסיפור בעין יפה. הם טענו שהחיבור הוא "יותר מדי מצחיק ויותר מדי פיליטוני", והפסיקו את הוצאתו לפני שהגיע לסיומו.⁴⁸

לאחיותינו בציון⁴⁹

חוברת זו ביידיש, הפונה לציבור הנשים היהודיות, הופיעה בשנת 1898. בתחילתה שואל שלום-עליכם: מדוע הנשים היהודיות מתביישות בשמותיהן העבריים? למה השם אנה יפה מהשם חנה? מדוע אלישבע גרועה מאליזבטה, או בתיה מברטה?⁵⁰ והוא בעצמו מתרץ: היהודים מתביישים באף היהודי, במראה היהודי ובכל מה שקשור ביהדות. רגש נחיתות זה של היהודי הוא הגורם המרכזי לקיתונות הלעג והבוז שהוא סופג מהסביבה. הזלזול העצמי בא מאי הכרת התרבות וההיסטוריה היהודית. הוא מצטט שיר של המשורר העממי ש"מ פרוג המספר על עברם המפואר של היהודים בארצם, ואומר שהנשים היהודיות אינן מכירות עבר זה. הנשים האדוקות שואבות את ידיעותיהן ההיסטוריות מקריאה ב"טייטש חומש" וב"צאינה וראינה", ספרים הכתובים ביידיש מגורמנת ולא מובנת, כלשון ה"תחינות". ואילו הנשים המשכילות, בוגרות הגימנסיה, מכירות רק את הדף וחצי מתוך ההיסטוריה הכללית של "אילובייסקי", המתאר "בצורה מאלפת" את כל ההיסטוריה היהודית.

המשכילות היהודיות יודעות על נשים מפורסמות בעולם אבל אינן יודעות מאומה על הגיבורות היהודיות, משום שמעולם לא קראו את ספרי ההיסטוריה של גרץ ודובנוב, את "תולדות הספרות היהודית" של קרפלס⁵¹ או את הספר "נשים יהודיות" של קייזרליג.⁵² שלום-עליכם מספר גם על שורה ארוכה של למעלה מעשרים גיבורות יהודיות בכל הזמנים.⁵³ ועל התנועה החדשה שנקראת "ציונות". הוא מביא את דברי הרצל בקונגרס הראשון, כי צריך קודם להחזיר את היהודים ליהדות לפני שמחזירים אותם לציון.⁵⁴ לדעת שלום-עליכם, תפקידן של הנשים היהודיות לעזור ביישום הרעיון הקדוש ששמו ציון ולחנך את הדור הצעיר לגאווה לאומית יהודית. החיבור מסתיים בתקווה שבנות ישראל תעבורנה חלוצות לפני המחנה למען ציון.

היהודים האדמונים⁵⁵

סיפור קצר זה ביידיש הופיע בשנת 1900 על דפי העיתון **דער יוד** והוא מספר על יהודי שמגיע בשבת לעירם של היהודים האדמונים,⁵⁶ הנמצאת מעבר לנהר האגדי סמבטיון.⁵⁷

במוצאי שבת הוא מכנס אספה ומצהיר שרצונו לחלץ את היהודים האדמונים ממצבם הקשה ולהובילם לארץ-ישראל. היהודי ה"שחור" מספר על ארצו ואומר:

"תפוס תפסנו בשכלנו, כי כל המזמורים המתוקים הללו שהשמיעו באוזנינו הנביאים והמשוררים של כל התקופות, ודאי יפים הם מאוד, ואולם אינם אלא זמירות גרידא, שנועדו לחזון אחרית הימים, "לעתיד לבוא", לכשיבוא המשיח... הרגשנו כי ישועתנו אך בידינו היא, כי אם לא נושיע את עצמנו איש לא יושיענו."⁵⁸

היהודים האדמונים, חסרי הסבלנות, משסים את דבריו של השליח ועושים חוכא ואטלולא מרעיון יישוב ארץ-ישראל.

משוגעים⁵⁹

סיפור זה הופיע לראשונה בעיתון **דיא וועלט** בשנת 1901, והוא מעין המשך לסיפור "היהודים האדמונים". עיקרו מעשה ב"יהודי אדמוני" בשם משה, שנעלם לשנה מהעיר הנמצאת מעבר לנהר האגדי. בשובו מתברר שהוא ערך ביקור אצל "היהודים השחורים" החיים מהעבר הזה של נהר הסמבטיון. הוא מספר על המתרחש פה ואף מפרסם את הדברים בספר:

מעבר לסמבטיון בתי-הכנסת נקיים, בעלי המלאכה מתפרנסים בכבוד, הנשים לומדות בגימנסיות ומדברות עברית וכולי. "היהודים השחורים", אף כי מצבם הכלכלי טוב, מודים שחסרה להם מדינה משלהם והם פועלים למימוש רעיון זה. הם מאמינים שהמשיח בא ברגע שהם קיבלו עליהם את רעיון יישוב ארץ-ישראל. "היהודים האדמונים" קוראים את הספר, אך טוענים שכולו בדיה, ואת מחבר הספר מכנים "דער משוגענער ביכל-מאעכער". [כותב הספרונים המשוגע]

בסיפור זה כבוקדמו, "היהודים האדמונים", משתמש שלום-עליכם באופן סטירי באגדה על היהודים החיים משני עברי הסמבטיון, כדי לתאר חברה יהודית מתוקנת כפי שהיה רוצה לראות. המרחק בין החברה היהודית שבמציאות לבין החברה האוטופית שבסיפורים הוא כה גדול, עד שספק אם שלום-עליכם עצמו האמין שניתן לגשר על פערים אלו.

נכסוף נכספתי לבית אבי⁶⁰

הסיפור בידיש פורסם בראשונה במוסף "די אידישע פאמיליע" [המשפחה היהודית] של העיתון **דער יוד** בשנת 1902. מאוחר יותר שובץ הסיפור כאחד הפרקים בספר

"קליינע מענטשעלעך" [אנשים קטנים]. בסיפור מחליטים ציוני כתריליבקה לאחר ויכוחים סוערים לקנות מניה בבנק היהודי. המניה מגיעה לאחר עיכובים רבים והציונים מתכנסים לבחון אותה מקרוב. ההתרגשות סביב הנייר הכתוב עברית היא רבה. רב העיר מתבונן היטב בנייר ומברך "שהחיינו" ודמעות יורדות מעיניו. הוא נאנח ואמר "נכסוף נכספתי לבית אבי".

אף סיפור זה הוא סיפור "מגויס", במסגרת פעילותו של שלום-עליכם למען התנועה הציונית. הוא נכתב בשנת 1901 מיד לאחר הקונגרס החמישי שבו הוחלט לייסד את ה"קרן הקיימת".⁶¹ בסיפור זה שלום-עליכם קורא לציבור היהודי לתרום למפעל החדש.

הדרמות "התייעצות הרופאים", "אוגנדיאנה", ו"דוד בן דוד":

"התייעצות הרופאים" – טרגי-קומדיה בשתי מערכות⁶²

בעקבות הקונגרס הציוני השישי בשנת 1903 כתב שלום-עליכם מחזה קצר שעולים בו הדים מהקונגרס. במרכז המחזה "ישראל" החולה המסוכן השוכב במיטתו, וסביב המיטה מתנהלת התייעצות כיצד יש לרפא את החולה. הדמויות במחזה הן: פרופסורים - הדוקטורים הרצל, נורדוי, ומנדלשטם; יועצים - אחד-העם, דובנוב ואוסישקין; חובש; רבי עקיבא – רב מפולטבה, מומחה ללחוש כנגד עין הרע; מעסה – קורשבן; קרובה רחוקה אך עשירה - יק"א; משרתת-העיתונות.

במערכה הראשונה בודקים הפרופסורים את החולה המסוכן וד"ר הרצל מודיע שהוא בחן את המרשמים הישנים שנרשמו לחולה כמו "הרבה ארגנטיצה" - מין עשב מארגנטינה, או "אונגוונטי אסימיליטיצי" - משחה להתבוללות, ומצא שיעילותם כתרופה לחולה היא אפסית. אולם ד"ר הרצל מוצא תכשיר יעיל שנקרא "ארץ ישנה-חדשה" או בשמו הרפואי "אלאום ציוניסטיקום". אחד-העם אומר שהתרופה החדשה מוכרת לנו כבר מזמן, וכבר ד"ר פינסקר המליץ עליה לפני שמונה-עשרה שנה. דובנוב מחזק את ידיו של אחד-העם ואומר שהתרופה היעילה היא דווקא "לאומיות רוחנית", ולעומתו אוסישקין תומך בדעת הרופאים. סבורין החובש טוען שהרופאים טעו באבחון המחלה ובעצם סובל החולה מ"נצלנות רוחנית". הוא וקורשבן מציעים להקיז דם ולבתק עורק. בסיום המערכה הראשונה רושם ד"ר הרצל לחולה מנה של "ציונות מדינית" ושולח את המשפחה לרכוש את המרשם בבית-המרקחת.

במערכה השנייה מתכנסים שוב כל הנוכחים וד"ר הרצל מודיע שבבית-המרקחת מסרבים לתת לחולה את התרופה "ציוניסמוס". הוא מורה לתת לו באופן זמני את

התרופה שמספק הפרופסור האנגלי צ'מברליין, והיא נקראת "אוגנדה אפריקנה". ד"ר נורדוי תומך בתרופה החדשה, אבל אחד-העם⁶³ ואוסישקין⁶⁴ מתנגדים וטוענים שאי אפשר להחליף כל הזמן את התרופות לחולה, וממשיכים לתמוך בתרופות הישנות שהם הציגו. בגלל ריבוי הדעות מתנהלת במקום הצבעה, וברוב של 375 נגד 296⁶⁵ נופלת ההחלטה לנסות את התרופה "אוגנדה". המחזה מסתיים בהודעת העיתונות, שהפרופסור צ'מברליין נתן הוראה שלא לספק לחולה את התרופה "אוגנדה".

שלום-עליכם משתמש בדיאלוגים, כנהוג במחזה, כדי שיוכל להציג בדיבור ישיר את דעות הדוברים. הוא גם משלב מדי פעם הוראות במה והוראות לשחקנים אך לא נראה שהמחזה היה מיועד להצגה. ברור שכל אחד מהמשתתפים מייצג את דעותיו במציאות: הרצל, נורדוי, מנדלשטם ואוסישקין הם "הציונים המדיניים", אחד-העם ודובנוב,⁶⁶ לעומתם, מייצגים את ה"לאומיות הרוחנית". קורשן וסבורין מייצגים במחזה את האנטישמיות.⁶⁷ רבי עקיבא מייצג את היהודים האדוקים, שכל הוויכוח נראה בעיניהם טרף ופסול. יק"א – הוא ארגון עזרה ליהודים בראשותו של הברון הירש, שסירב לתמוך כספית בציונים.

לבד מההצבעה בקונגרס השישי בשאלת אוגנדה נשמעים במחזה הדיה של עוד פרשייה מאותם ימים. בזמן התייעצות הרופאים נשמעת ירייה המכוונת אל ד"ר נורדוי אך מחטיאה אותו ופוגעת בלחיו של רבי עקיבא ושורטת אותה קלות. שלום-עליכם מרמז בזאת על היריות שנורו לעברו של ד"ר נורדוי ב-19 בדצמבר 1903, בנשף של האגודה הציונית "מבשרת ציון" בפריז. היריות נורו על ידי הסטודנט חיים זליק לובאן, שקרא "מוות לנורדוי איש אפריקה המזרחית". היריות החטיאו את ד"ר נורדוי ופצעו קלות אדם אחר ברגלו.⁶⁸

אוגנדיאנה⁶⁹

המחזה בידיש אוגנדיאנה פורסם בשנת 1905 בעיתון דער וועג, ועיקרו רשמים מהקונגרס הציוני השביעי שהתקיים ביולי באותה שנה. העלילה מתרחשת במלון "קזינו" בעיר המרפא הידועה בזל. השדכן "טריטוריאליזם" מנסה לשדך את "ציונות", בנה של האלמנה המיוחסת "פלשתינה", לעלמה "אוגנדה". זנגביל, דודן שני של העלמה "אוגנדה", מספר על מעלותיה של הכלה, וד"ר נורדוי, רופאה הזקן של "פלשתינה", מוכן לקבל את השידוך. "ציוני ציון", בני משפחתה של האלמנה "פלשתינה", טוענים שהם לא מקבלים שום שידוך בלי לראות את הכלה, וכאשר מתברר שהכלה שחורה פורצת במקום מהומה. הכלה ובני משפחתה נאלצים לעזוב

בבושת פנים. המחזה מסתיים בשירת "עו-ו-וד לא אבדה תקו-ת-נו..." ובשבועה לציון.

המחזה מתאר כמובן את פרישתם של הטריטוריאליסטים בראשות ישראל זנגביל ונחמן סירקין מהקונגרס ומהתנועה הציונית. זנגביל, שסיסמתו הייתה "ציונות בלי ציון עדיפה על ציון בלי ציונות", הקים בעקבות הפרישה את "יט"א – ארגון יהודי טריטוריאליסטי.⁷⁰

שלום-עליכם בחר לתאר את הוויכוח בשאלת אוגנדה בצורת מחזה כדי לחדד את דעות הצדדים. היצירה היא פיליטונית מעיקרה ולא נכתבה כדי להעלותה על הבמה.

דוד בן דוד⁷¹

בזמן שהותו בלונדון, ביולי 1906, פגש שלום-עליכם את ג'ייקוב אדלר, מבחירי שחקני התיאטרון בארצות הברית. אדלר ביקש משלום-עליכם לכתוב דרמות לתיאטרון היידי באמריקה, בעיקר משום שיעקב גורדין, כותב ומעבד מחזות מפורסם, הפסיק לעבוד אתו. בלונדון ראה שלום-עליכם את ההצגה "המטורף" מאת גורדין. הוא התלהב מהמשחק של אדלר אבל קטל את המחזה. לטענתו, יהודים אינם מדברים, חושבים או פועלים כפי שמציגם המחזה. לדבריו, גורדין מחקה בסגנונו את הגויים והגיע הזמן "לשלח" אותו מהתיאטרון היידי, כפי שבעבר סילק שלום-עליכם את הסופר שמ"ר מהספרות היידי.⁷²

שלום-עליכם נרתם לכתובת דרמה על מהגר יהודי לאפריקה, שהרוויח בה כמה מיליונים וחזר לעיר מולדתו כדי לשאת אישה ענייה מבנות המקום. לאחר הנישואין מת האיש, האישה יולדת תינוק ואף היא מתה. התינוק גדל אצל דודו מצד אביו, ניחן בכל התכונות הטובות ונקרא בפי כל "הנסיך דוד". אולם חייו עצובים והוא מחליט לעשות משהו חשוב למען כלל ישראל. דוד מתאהב באחות מורהו ובחתונתו הוא מכריז על כוונתו לתרום את כספו כדי לקנות אדמות בארץ-ישראל וליישב בהן יהודים. בעקבות הכרזתו כולם רואים בו משוגע שיצא מדעתו.⁷³

באפילוג רץ דוד ברחובות קרוע ובלוי. הילדים זורקים עליו אבנים וקוראים אחריו "דוד מלך ישראל".

שלום-עליכם התלהב מאוד מהדרמה ושכפל אותה בשלושים עותקים. "ד ברקוביץ, שעזר לו במלאכת השכפול והכריכה, קרא את המחזה ולא התלהב כלל מהסגנון הסנטימנטלי של היצירה, אך לא העז להביא בפני שלום-עליכם את השגותיו. כפי הנראה, המחזה לא התקבל יפה גם על-ידי אדלר ושלום-עליכם נאלץ לגנוז אותו. לקראת יובל המאה להולדת שלום-עליכם בשנת 1959 החליט "ד ברקוביץ לפרסם את

העותק היחיד של הדרמה ששרד. הוא טען שיצירה זו, אף שמחברה גנזה, כבר יצאה מגדר של קניין פרטי של המחבר והפכה לקניין של האומה כולה.

הרפובליקה היהודית הראשונה⁷⁴

הסיפור התפרסם על-דפי העיתונים **טאגעבלאט** והדער פריינט בשנת 1907 ומאוחר יותר, בשנת 1909, הופיע בחוברת נפרדת.⁷⁵ הוא עוסק בשלושה-עשר יהודים שספינתם נטרפה בים והם הגיעו לאי נידח. לאחר שמצאו מזון ומקום לינה, התחילו לדון במבנה הפוליטי של האי, וכמובן, שלושה-עשר יהודים - שלוש-עשרה דעות שונות. הקבוצה מנתה ציוני, טריטוריאליסט, קפיטליסט, אורתודוקס, אתאיסט, סוציאליסט, נציונליסט, מתבולל, אידיאליסט, מטריאליסט, פועל, אישה וסופר. כתוצאה מכך, כמעט שלא היה דבר שהצליחו להגיע בו להסכמה. כדי למנוע קנאה ומחלוקת הם יסדו שלוש-עשרה מושבות עם שלושה-עשר נשיאים ושלוש-עשרה חוקות. הם היו כל-כך עסוקים בפוליטיקה, שלא טרחו לעבור לצדו השני של ההר ולא הבחינו שהם בעצם נמצאים על יבשה מיושבת ולא על אי. בסיום הסיפור הם נתגלו ונשלחו אחר כבוד לחוץ לארץ.

בסיפור בוחן שלום-עליכם מגוון רב של דעות שהיו בחברה היהודית בזמן ההוא. המספר בסיפור מצהיר שנטל על עצמו את המשימה לספר, ללא התערבות, את כל מה ששמע וראה, אולם הוא אינו עומד מאחורי הצהרת כוונות זו. הוא בהחלט מספר מתערב, המשמיע דברי ביקורת על דעות המשתתפים וגם מביע את דעותיו בכמה נאומים קצרים, בסגנון משפט הסיום של הסיפור: "מה גדלו מעשי הקב"ה, שברא עולם גדול כל-כך, אך לא פיסת-קרקע זעירה, לא פינה קטנה לעמו הנבחר, ישראל..."

הדמות היחידה המוארת באור חיובי בסיפור היא דמות הפועל, ואילו האורתודוקס מוצג באור שלילי. הסיפור כתוב כמובן במתכונת הסיפור "רובינזון קרוזו", סיפור ששלום-עליכם רכש לו חיבה מיוחדת, כי היה זה הסיפור "החיצוני" הראשון שקרא כשהיה נער בן חמש-עשרה. כבר בצעירותו הוא ניסה לכתוב סיפור דומה בשם "רובינזון קרוזה היהודי".⁷⁶ הדים לאותה קריאה ראשונה נמצאים גם בסיפור זה:

"בילדותי, עת קורא הייתי עם מורי את הסיפור היפה של רובינזון קרוזו המפורסם בעולם, מפסיק הייתי קריאתי מפעם לפעם ומקשה קושייה חדשה: למשל, מה היה אילו רובינזון לא מצא אגוזים לאכילה? או מה היה אלמלא הצליח להוציא אש מן הצור? לולא הגיע אליו התוכי במעופו? לולא נפגש עם איש-הפרא שקראהו בשם "ר' ששת"... וכיוצא בהן קושיות חשובות. דומה, כי

הייתי למורי לזרא, עד כי יצא מכליו והוא אחז בראשו והחל תולש שערותיו (מורי היה, כנראה, עצבני במקצת):

- כיצד יכול ילד להיות פרא-אדם שכזה שלא יבין, כי לולא אירעו כל אותם דברים, כי עתה לא היה ספר רובינזון רואה אור בכלל?⁷⁷

בהיותו בן ארבעים ושמונה שב שלום-עליכם לאותו סיפור אהוב מילדותו, כדי לכתוב במתכונתו סטירה נוקבת על ריבוי הפלגים והדעות בעולם היהודי הסובב אותו.

שלום-עליכם וד"ר הרצל

שלום-עליכם היה מוקסם מדמותו של הרצל, וכבר בשנת 1897 הוא מתאר אותו במילים חמות אלו: "ד"ר הרצל הוא איש צעיר בן שלושים ושבע, סופר מעולה בשפה הגרמנית, אחד מעורכי העיתון הנודע בגרמנית נוייה פרייה פרסה, אדם בעל השכלה רחבה, אציל מובהק, נואם ודיפלומט ובנוסף גם אמיד."⁷⁸ שלום-עליכם ציטט בהרחבה מדברי ד"ר הרצל שנאמרו בעל-פה ושהועלו בכתב בחוברות: **הקונגרס היהודי בבזל; לשם מה צריכים היהודים ארץ משלהם; לאחיותינו בציון.**

שלום-עליכם היה משתתף קבוע בשבועון היידי **דער יוד**, שהחל לצאת בשנת 1899. כאן פרסם פרקים מיצירותיו החשובות ואף סיפורים בעלי גוון ציוני. מאחר שהעיתון "**Die Welt**", ביטאונה של התנועה הציונית בגרמנית, לא הגיע לידי ההמונים דוברי היידיש במזרח אירופה, החליטו הציונים בשנת 1900 להוציא עיתון ביידיש שנקרא **דיא וועלט**, ושלום-עליכם התבקש להשתתף בו. אולם הנהלת "אחיאסף", המו"ל של **הדער יוד**, התנגדה לכך ששלום-עליכם ישתתף ב**דיא וועלט** המתחרה. שלום-עליכם סירב תחילה להשתתף ב**דיא וועלט**, אך לאחר שד"ר הרצל עצמו פנה אליו וביקשו להשתתף בעיתון, לא יכול היה לסרב, ומתחילת 1901 התחיל לפרסם ב**דיא וועלט** את הסיפור "משוגעים". למרות זאת לא הצליח **דיא וועלט** לחדור לשכבות רחבות של הציבור היהודי ברוסיה, בעיקר משום שהמערכת שלו בווינה כתבה יידיש מגורמנת. העיתון נסגר במשך שנת 1901 ושלום-עליכם יצא קרח מכאן ומכאן. הוא הסתכסך עם הנהלת "אחיאסף" בגלל שהשתתף ב**דיא וועלט**, ולא היה לו היכן לפרסם כשהעיתון נסגר. את זעמו הפנה לד"ר הרצל. במכתב ששלח אליו באפריל 1901 הוא כותב שנגרם לו נזק של כמה מאות רובלים וש"המשוגעים" שלי יבלו, אפוא, כשהם כפותים עד הזמן שההוצאה שלכם תחודש, או עד בואו של המשיח – אמנם במובן מדינת היהודים שלך, דבר שיהי רצון כי יתגשם בעתיד הלא רחוק, אמנ!⁷⁹ גם במברקים לד"ר הרצל תבע שלום-עליכם פיצוי של לכל הפחות 200 רובל.⁷⁹

נראה שפרשה זו לא השפיעה ביותר על יחסו החם של שלום-עליכם לד"ר הרצל, וכבר בשנת 1902 הוא פרסם עיבוד לסיפורו של ד"ר הרצל "הריפוי ממרה שחורה", בשם "רפואה שלמה".⁸⁰

בסיפור של ד"ר הרצל מתלונן אדם עשיר בפני הרופא שקץ בחייו: הוא ניסה כבר הכל ודבר לא מעניין אותו. הרופא כורת לחולה רגל אחת ולאחר שזה מתחיל להסתגל לרעיון שאיבד רגל, מגלה לו הרופא שהזמין בשבילו רגל תותבת משוכללת, ובתוך כמה חודשים הוא יוכל לחזור לפעילות רגילה ואיש לא יבחין ברגל החדשה. לדברי הרופא, אדם משתוקק למה שאינו יכול להשיג, וכך בתקופה שיהיה בלי רגל, ילמד החולה להעריך את כל הדברים הרגילים והטובים, שקודם לכן היו מובנים לו מאליהם, כמו לרקוד וללכת. ואכן, למרות האבדה הקשה מבריא החולה, נושא אישה וחי חיים מאושרים.

שלום-עליכם עיבד את היצירה באופן חופשי. הוא השמיט את סצינת הפתיחה בסיפור, שבה יש דין-ודברים בין האיש העשיר לבין הממונה על חדר ההמתנה של הרופא. גם סצינת הסיום המקורית שונתה. בגרסתו של שלום-עליכם מתוודה העשיר בפני אשתו הצעירה והיפה שיש לו רגל תותבת, ואז מתוודה בפניו האישה שיש לה חזה תותב, שנבנה על ידי אותו מומחה שהרכיב לו את הרגל. כאשר מברך הרופא את העשיר לרגל נישואיו, מתלונן זה על אשתו שהיא "הדרקון הכי מגעיל בכל ארצות הברית". הרופא אומר שהיה יכול להציע לו מראש לשאת אישה כתרופה למרה השחורה, אבל לדעתו תרופה זו אכזרית מדי. בעיבוד ליידיש של שלום-עליכם הופך סיפורו חסר-הטעם של ד"ר הרצל למסורבל קצת פחות ולקומי יותר.

בשנת 1904 עיבד שלום-עליכם את סיפורו של הרצל "סולון בלודיה" ליידיש תחת השם "אומזיסטיק ברויט"⁸¹ [לחם חינם].

בסיפור מגיע אל המלך קרז בחור בשם אווקוסמוס, שגילה שיטה איך לייצר קמח שלא בדרך הרגילה. הבחור מוכן לגלות את ההמצאה בתמורה לנישואין עם בת המלך. המלך קורא להתיעצות את שני המלומדים אזופ וסולון. אזופ מציע לתת לבחור את בת המלך ואילו סולון טוען שצריך לתלות אותו. כדי להגיע להכרעה שולח המלך לשאול את החכם הכי גדול במדינה. בינתיים מייצר הבחור קמח ומחלק אותו חנם. האנשים שהפסיקו לעבוד התחילו לריב ביניהם. לבסוף מגיעה תשובת החכם לקבל את עצתו של סולון, והבחור שותה את כוס התרעלה.

שלום-עליכם עיבד את הסיפור בצורה חופשית מאוד. הוא השמיט את כל החלק הראשון שבו סולון עוזב את אתונה כי הוא רוצה שבני עמו יכבדו את החוק. שלום-

עליכם אף אינו טורח לספר לקורא שהרקע לסיפור הוא אפוס יווני קדום. בסיפורו משמיט שלום-עליכם כמעט את כל המונחים הקשורים לחוק, למיתולוגיה ולפולחן, המצויים בסיפורו של ד"ר הרצל. הוא גם מפשט את העלילה. בסיפור המקורי מתפתח רומן בין אווקוסמוס לבת המלך. סולון מציע לבחור לוותר על ההמצאה ולהתחתן עם בת-המלך, אך הבחור מסרב.

שלום-עליכם בחר לעבד שני סיפורים של ד"ר הרצל שהמסר שלהם דומה: הרע מכל הוא כאשר אין לאדם ייעוד בחיים או כשאין לו בשביל מה לטרוח. אפשר לשער אולי, ששלום-עליכם ביקש לומר, כפי שהוא מדגיש ב"כתביו הציוניים", שגם לעם חייב להיות אידיאל.⁸² האידיאל של עם-ישראל הוא ציון וירושלים, וללא אידיאל זה קיימת סכנה לקיומו. ניתן לשער גם שלדעת שלום-עליכם, הציבור היהודי יוכל אולי למצוא נחמה פורתא בדברי סולון, המעלה את הרעב לדרגת הנכס הגדול ביותר שיש לאדם.

דוקטור תיאודור הרצל⁸³

מספרים שעם הישמע דבר מותו של ד"ר הרצל, בכ' תמוז תרס"ד, אמר שלום-עליכם: "האם זאת אמת, שלישראל אין מזל?"⁸⁴ מותו הפתאומי של ד"ר הרצל התקבל בצער רב אצל שלום-עליכם. הדבר עולה מחוברת בידיש **דוקטור תיאודור הרצל** שכתב שלום-עליכם לזכרו. בחוברת זו שילב דברים משל עצמו וממה שנאמר על הרצל לאחר מותו. הוא פתח בתיאור האבל הכבד שירד על העם היהודי לשמע הבשורה הרעה, וציטט דברים שנכתבו בעיתון **הדור** על "אגדת הרצל – אגדה שהאמהות היו מספרות לילדיהן ליד העריסה, ושקיבלה משנה תוקף עם מותו הפתאומי של הגיבור".⁸⁵ שלום-עליכם השווה את ד"ר הרצל למשה רבנו. מה שנאמר על משה "וילונו העם על משה" או "מי שמך" התקיים גם בהרצל. כמשה לא זכה הרצל להיכנס לארץ, אבל במותו התקיים בו "ויבכו בני ישראל את משה שלושים יום". שלום-עליכם רצה לספר לציבור היהודי ב"פראסט יידיש" [ביידיש פשוטה] מי היה הרצל, האיש שלקח על עצמו להוציא מהכוח אל הפועל את האידיאל של "ותחזינה עינינו לשובך לציון ברחמים". שלום-עליכם בחר לתרגם ריאיון שנתן הרצל ל-**Jewish Chronicle**⁸⁶ בשנת 1898, שבו סיפר את תולדות חייו. בהמשך הביא שלום-עליכם מדברי שורה ארוכה של אישים שהספידו את הרצל, וסיים את החוברת בדברים משל עצמו: "אמנם כן, אגדה. ההיסטוריה היפה, עתיקת-הימים שלנו, המלאה אגדות, רקמה עוד אגדה אחת ושמה הרצל ... להיסטוריה היהודית היפה העתיקה, שרשמה כל-כך הרבה דפים נהדרים, נוסף עוד דף, עוד פרק, פרק נפלא, שייקרא הרצל..."⁸⁷

הקריאה בחוברת מרגשת, ושלוש-עליכם מצליח למסור בשפה פשוטה את הצער האמיתי שלו ושל אישים בציבור היהודי ומחוצה לו על מות הרצל בטרם עת.

בנוסף נחלץ שלום-עליכם לפעולה ממשית למען הילדים של הרצל ולמען הנצחת שמו. בסוף החוברת פרסם מכתב מהד"ר מנדלשטם, הקורא לסייע לילדים של הרצל.

בשנת 1919 רצתה ה"קרן הקיימת" לפרסם קול קורא למען נטיעת יער הרצל בבן-שמן. ד"ר בודנהיימר פנה אל שלום-עליכם בבקשה לתרגם מגרמנית לידיש את הכרזה שנכתבה בעניין, לאחר ששני ניסיונות תרגום קודמים לא היו מוצלחים. שלום-עליכם תרגם את הכרזה בצורה חופשית תחת השם "א מאנומענט פאר הערצעל"⁸⁸ [גלעד להרצל]. בכרזה כתב שלום-עליכם שהיהודים אינם חוצבים לגיבוריהם אנדרטות זיכרון מאבן ואינם יוצקים פסלי ארד, הגיבורים היהודים חקוקים בלב העם לנצח, וכך יהיה גם ד"ר הרצל. בכל זאת ראוי הרצל לציון של ממש בארץ-ישראל, כמי שחזה את הארץ ואליה לא בא. לדבריו יער של אלפי עצי זית בדרך מיפו לירושלים, שבתוך כמה שנים יניב גם הכנסה של כמה אלפי מרק בשנה, יהיה מצבת זיכרון נאה להרצל. הוא קרא לציבור היהודי לתרום בעין יפה למען הגלעד שבא "להזכיר זכרם של המתים ולהעיד שהחיים חיים עודנה ואדיר חפצם לחיות".

רשמים מהקונגרסים הציוניים

שלום-עליכם השתתף בקונגרס הציוני השמיני בשנת 1907, בקונגרס הציוני העשירי בשנת 1911 ובקונגרס הציוני האחד-עשר בשנת 1913. את רשמיו מהקונגרס הציוני השמיני תיאר שלום-עליכם בסדרת כתבות ביומון האמריקאי הנפוץ בידיש **הטאגעבלעט**. את הקונגרס הציוני האחד-עשר תיאר בסדרה האחרונה של "מכתבי מנחם מנדל".

הקונגרס הציוני השמיני בהג'⁸⁹

שלום-עליכם הגיע לקונגרס זה כציר של ציוני ארצות הברית. הנסיעה לקונגרסים הייתה אהובה עליו כפי שמספר חתנו י"ד ברקוביץ: "אל הקונגרס הציוני (העשירי) בבאזל יצא שלום-עליכם עם כל בני ביתו כאל חג משפחתי גדול, שהתכונן אליו במשך שבועות".⁹⁰ במצב רוח דומה הגיע גם אל הקונגרס השמיני.⁹¹ שלום-עליכם לא הזדהה עם שום זרם בציונות, כפי שהוא כותב: "יהודי כמוני, אשר התו 'ציון' אינו מודבק על אפו ואינו עונד 'מגן דוד', ובשבתו בקרון רכבת בין אנשים אין הוא צועק ואינו

מתקוטט, ולא אכפת לו למאי היה זנגביל מציוני לטריטוריאליסט ואוסישקין נעשה חובב-ציון".⁹²

לקונגרס הציוני השמיני בהג' הגיע שלום-עליכם קודם כל ככתב של הטאגעבלאט, העיתון היידי הנפוץ ביותר באותה תקופה. בכתבות שכתב תיאר בסגנון פיליטוני את מה שקורה במסדרונות הקונגרס ומאחורי הקלעים בעיקר. רשימה מיוחדת הקדיש לעניין חדר-האוכל שבו מגישים מלצרים הולנדיים, המדברים בשפה משונה שדומה מאוד לז'רגון (ליידיש) שלנו, אלא שהיא מורכבת מהרבה אותיות ח', עד שכל מילה אצלם נשמעת כמו "וחלקלקות". ברשימה אחרת הוא מספר כיצד הוא ונ' סוקולוב ישבו לשתות תה לאחר הארוחה. סוקולוב ביקש מהמלצר להביא לו כפית אך המלצר שהתעקש להבין רק את הז'רגון שלו, חשב שהם מבקשים חלב ולא רצה להביא מסיבות של כשרות. השניים נאלצו לבחוש את התה שלהם בעפרונות הקונגרס. למרות התנאים הקשים, אומר שלום-עליכם, נעים לאכול בקונגרס:

"שעל כן אתם אוכלים בפרלמנט היהודי שלכם, במקום שנוצרת והולכת

ההיסטוריה שלנו ונבנית מדינתנו – בדיבור אחד, כאן אנו אוכלים בבית ...

אמנם נכון הדבר, אתם חשים שביתכם זה הוא לזמן קצר, בסך הכל שבוע אחד –

אולם דווקא משום כך הוא חביב עליכם במיוחד".⁹³

בכתבות מן הקונגרס תיאר שלום-עליכם את לשכת הקונגרס, את הוועידות המוקדמות ואת פגישתו המרגשת לראשונה עם הסופר ח"נ ביאליק.⁹⁴ על מעמד הפתיחה של הקונגרס אמר שהיה נשגב יותר ממעמד "כל נדרי" ביום כיפר, "רגע מרומם ואפשר לומר קדוש". הוא תיאר בקצרה דמויות בולטות מבין באי הקונגרס. רשימה מיוחדת הקדיש לנשים בקונגרס וברשימה אחרת תיאר טיפוסים שונים. בנימה מבדחת כתב על החשיבות העצומה שמייחסים בקונגרס לעניין הצילומים ותיאר דין ודברים בין ד"ר מגנס לבין צעיר תמהוני שרצה להצטלם דווקא עם הציונים האמריקאים. שלום-עליכם סבר שצריך לצרף את הצעיר לתמונה, ולו רק מתוך רחמים, אך ד"ר מגנס הסביר לצעיר שפרצופו אינו מוצא חן בעיני החבורה.⁹⁵ שלום-עליכם תכנן לכתוב כתבות נוספות מהקונגרס, וגם הבטיח לשלוח תרגום מלא של נאומו של נורדוי. למרבה הצער, לא התאפשר לו הדבר, שכן באמצע הקונגרס הוזעק אל מיטת חמותו ששכבה על ערש דווי בשווייץ,⁹⁶ וכך לא השלים את סדרת הכתבות מהקונגרס.

מכתבי מנחם-מנדל

אחד הספרים המרכזיים ביצירת שלום-עליכם הוא הספר **מנחם-מנדל**. רומן מכתבים זה עוסק בחליפת אגרות בין שיינה-שיינדל היושבת ומנהלת את ביתה בעיירה

כתרילבקה, לבין בעלה מנחם-מנדל, היהודי הקופצני והתלוש, הנע מעיר לעיר וממדינה למדינה בניסיון להרוויח כסף. בכל מקום הוא כמעט מצליח בעסקיו אבל בסוף נופל. וכך לאורך כל היצירה ממשיך מנחם-מנדל לנפול ולהתאושש וחוזר חלילה. שלום-עליכם מזכיר את העניין הציוני כבר בסדרת מכתבי מנחם-מנדל "מיליונים", שפורסמה בעיתון דער יוד בשנים 1899-1900. שיינה שיינדל מבקשת ממנחם-מנדל שיסביר לה מדוע מתקבצים צעירים בביתו של יוסל משה יוסיס ומדברים על ארץ-ישראל. בתשובתו כותב מנחם-מנדל שהציונות היא "עניין גדול" שאף הוא ניסה להבין. הוא הלך לאספה של ציונים, אבל מדברים שם רק רוסית והוא לא הבין דבר; מוטב היה שהיו מדברים שם יידיש. כאשר שאל את חבריו בבורסה, הם ענו לו: "ציונות, ד"ר הרצל, גם זה עסק!"⁹⁷

בפליטון שפורסם בדער יוד בשנת 1900 "כתב" מנחם-מנדל לשלום-עליכם שציונות עכשיו ממש במודה. שלום-עליכם "ענה לו" שציונות זה לא עסק שאפשר להרוויח בו כסף, ציונות היא רעיון, מחשבה ולא פרנסה.⁹⁸

בשנת 1913 פרסם שלום-עליכם בעיתון היינט סדרה של מכתבי מנחם-מנדל בנושאים אקטואליים.⁹⁹ מספר מכתבים מסדרה זו עוסקים בנושא הציוני. במכתבים אילו תיאר שלום-עליכם את נסיעתו לקונגרס הציוני האחד-עשר, שהתכנס בקיץ אותה שנה בווינה.¹⁰⁰

מנחם-מנדל נוסע לקונגרס כשבאמתחתו תכנית מפורטת לגבי האופי והמבנה של המדינה העתידית. בראשיתה הייתה התכנית מיועדת להתיישבות באנגולה,¹⁰¹ אך לקראת הקונגרס הוא התאים את התכנית להתיישבות בארץ-ישראל. מנחם-מנדל מתמודד גם עם בעיות מעשיות כגון, כיצד ישיגו היהודים את ארץ-ישראל או כיצד יעבירו לשם את ההמון היהודי. הוא מציע לפנות לסולטאן התורכי בהצעה לחכור את ארץ-ישראל תמורת סכום הגון. הסולטאן נתון במצב כלכלי קשה וסביר להניח שיקבל את ההצעה. הצעת החכירה גם לא תיתקל בהתנגדות מצד המעצמות המערביות בארץ-ישראל, כי מדובר בחכירה בלבד ולא בקנייה. את הכסף מציע מנחם-מנדל לגייס בראש ובראשונה מהעשירים היהודים על-ידי הנפקת מניות. את היהודים הוא מציע להעביר לארץ-ישראל בשלבים – תחילה את בעלי האמצעים, כדי שייסדו את התשתית הכלכלית ולאחר כמן את דלת-העם, שתעבור טרנספורמציה למקצועות החקלאות והתעשייה. בסופו של דבר אין מנחם-מנדל מצליח להציג את תכניתו מפאת קוצר הזמן וריבוי הדוברים בקונגרס.

בתוך סיפור-מסגרת שילב שלום-עליכם תיאורים של אירועים אמיתיים שהתרחשו בקונגרס וסביבו ושל דמויות אמיתיות שהשתתפו בו. שלום-עליכם תיאר במכתבים גם את ועידת ציוני רוסיה, שהתנהלה במקביל לקונגרס הציוני האחד-עשר. הוא התרכז בפולמוס שהתנהל בוועידה עצמה בשאלת הרשות לדבר בה בידיש, ובהחלטה שהתקבלה לאסור על השימוש בשפה זו בוועידה. שלום-עליכם התנגד כמובן להחלטה זו, וסבור היה שכל הפולמוס הזה בשאלת השפה מיותר לחלוטין.¹⁰²

בתיאור הקונגרס עצמו התעכב שלום-עליכם בין השאר בנאומו של נ' סוקולוב בעניין עלילת-הדם נגד מנדל בייליס.¹⁰³ הוא תיאר את הדמויות שלדעתו הן המתאימות למלא את תפקיד נשיא הקונגרס, כגון: דוד וולפסון, שמריהו לוי, חיים ויצמן ואחרים.¹⁰⁴

בנוסף תיאר שלום-עליכם את כינוס הכתבים והסופרים הציוניים בראשות ח"נ ביאליק ומ' בן-הלל הכהן. הכינוס התכנס מיד לאחר הקונגרס במטרה לייסד קרן שתסייע למשפחות הכתבים והסופרים הציוניים בשעת מצוקה. גם כאן התנהל ויכוח אם לכלול את אלה הכותבים בידיש. הכינוס הסתיים בפרישתם של הכותבים בידיש ובהקמת קרן נפרדת לעזרתם.¹⁰⁵

תיאורי נשים בכתבים הציוניים

תשומת-לב מיוחדת הקדיש שלום-עליכם ב"כתביו הציוניים" לנשים ובמקרים רבים פנה אליהן ישירות. לבד מתיאורי הנשים בחוברת **לאחיותינו בציון** תיאר שלום-עליכם נשים יהודיות גם בכתביו האחרים. בסיפור **ימות המשיח** מתוארת פרלה, מי שפועלת בעצה אחת עם "חובבי-ציון", כך: "פרלה, שיפה היא כחמה בתמוז, יכולה לשמח את בעל-המרה-השחורה הגדול ביותר רק באחד ממבטי עיניה הכחולות כרקיע ומחיוך אחד שהוא מלא חן ומתוק כסוכר."¹⁰⁶ ואותה פרלה כותבת שרק דבר אחד יכול לעשותה מאושרת: "אילו זכיתי להקריב את עצמי בעד עמי ובעד ארצי, אילו יכולתי לפחות להביא תועלת-מה לאחיותיי אשר בציון!"¹⁰⁷

בסיפור "משוגעים", המספר על היהודים המתקונים, הגרים בצד זה של הנהר סמבטיון, תיאר שלום-עליכם את אשתו של החייט ואת בנותיו כך: "החייטת, הדורה בלבושה כ'מדאם', ללא פנינים כאשת הנגיד אצלנו, אלא מקושטת בטעם, נאה ומבהיקה. לצדה של ה'מדאם' עמדו שתי ילדות, בנותיו של החייט, יפות כחמה, שערן שחור ועיניהן השחורות בוערות."¹⁰⁸ אותן בנות דוברות עברית רהוטה, שהיא שפת הדיבור

בגימנסיות היהודיות, והן בקיאות בתורה כמו בכל מלאכות הבית. דמות החתן האידיאלי בשבילן הוא מהנדס מסילות-ברזל מארץ-ישראל.

רשימה מיוחדת מקדיש שלום-עליכם לנשים בקונגרס הציוני השמיני:
"מהפרלמנט היהודי ודאי היה נגרע הרבה אלמלא השתתפותן של הנשים היהודיות היפות, בנות ציון האמיתיות, שהגויים ודאי ייקחם האופל בעבורן!. אלוהים ברא אותן (את הנשים, לא את הגויים) למען תקשטנה, תיפינה, תהדרנה ותפארנה את חיינו. לבושות בפשטות, בלי יהלומים מיותרים, אך בטוב טעם, נראות הן כפרחים ססגוניים בגן היהודי שלנו, והן משוות לקונגרס חן מיוחד."¹⁰⁹

שלום-עליכם מתפעל מהשפה העברית שבפי הנשים והוא כותב: "המופלא ביותר שאחדות מהן אף מתבלות את שיחן במאמרי חז"ל: אחדות מהן מדברות בהיגוי הספרדי, ונדמה לך שאתה שומע איטלקית, ספרדית או צרפתית."¹¹⁰

נימה של ביקורת כנגד אישה עולה מהסיפור הרפובליקה היהודית הראשונה, העוסק בשלושה-עשר היהודים שטבעו בים ונסחפו לאי בודד. כך מתאר שלום-עליכם את האישה היחידה בסיפור: "כבת שלושים, גבוהת קומה כאנגליה, מלמלנית כצרפתייה, ויפייה כבת-ישראל. לבושה כגבר הייתה, ואמנם נהוג נהגה כגבר לכל דבר."¹¹¹ לאחר טביעת האונייה אותה אישה "שעל הסיפון השכילה להפגין טקט רב כל-כך, נהגה תמיד כגבר לכל דבר, איבדה את עשתונותיה, התעלפה בכל רגע וחזרה להכרתה תודות למים שטפחו בכל פעם על פניה, אישה – לעולם אישה היא."¹¹²

בתארו את "שיגעונותיהם" של תושבי האי כותב שלום-עליכם גם על האישה:
"על 'המדאם' אין מדברים. האישה, הרי יוצרה בעצמו התיר לה כמה קבין של קפריזה – הקפריזה מוסיפה חן לאישה (ובלבד שלא תגדיש את הסאה)... כי לא ימצא בוקר אחד זר חדש על מקומו - דבר לא תדבר אל זולתה אפילו מילה אחת כל אותו יום. וזאת לדעת, כי כאשר יקדרו פניה של האישה - יקדרו גם השמים, וכשאישה רוגזת - רוגזת עמה אף השמש, וכשאישה זועפת – זועפים עמה הארץ, היער, ציפורי השמים וכולנו זועפים איש אל רעהו ולמעמסה זה על זה יותר מאשר בתחילה, עד כי יכול לא נוכל להסתכל זה בפני זה."¹¹³
באחד מהדיונים הרבים שהתנהלו באי, כותב שלום עליכם, דיברה האישה שלא לעניין, וכשהעירו לה הגיבה כך:

"האישה הסמיקה באש, לפי שהיא חשה בעצמה כי נגררה לדברנותה כנגד רצונה היא – לשונה התירה את עצמה כסוס זה, שמתג ורסן אין לו, והיא נישאה על מירוץ-לשונה כעל כנפי-נשרים. בכך הוכיחה לנו בעליל, כי על אף זכותה וחפצה להיראות כמו גבר לכל דבר, הנה אישה לעולם אישה היא..."¹¹⁴

למרות דברי ביקורת אלו, כאשר עולה שאלת זכויות האישה, כותב שלום-עליכם מונולוגים נרחבים בהם הוא מצדד במתן זכויות שוות לאישה ברוח דברים אלו: "אל נא תהיו מושפעים מן הצבועים הדוגלים בעוז בביבל (התנ"ך) וממאנים להכיר בדברי התנ"ך על האישה הראשונה, הלא היא חוה – 'זאת הפעם עצם מעצמי ובשר מבשרי, לזאת יקרא אישה כי מאיש לוקחה זאת'..."¹¹⁵

מתוך "הכתבים הציוניים" עולה דמות של האישה האידיאלית לטעמו של שלום-עליכם. אישה זו היא האישה היהודייה המשכילה, הבקיאה בהליכות עולם אבל אינה מתביישת בעמה ובשפתה, אישה הפועלת למען עמה ומחנכת את ילדיה ברוח הלאומיות היהודית. אישה רגועה, לבושה בפשטות ומתנהגת בצניעות. כמה שונה דמות זו מדמותה של שיינה-שיינדל מסיפור **מנחם-מנדל**, או מדמותן של הנשים **במונולוגים של שלום-עליכם**.¹¹⁶ אישה זו שונה מטיפוס האישה האדוקה או ה"מתקדמת", שתיאר שלום-עליכם בחוברת **לאחיותינו בציון**, ושונה גם מדמות האישה בסיפור **הרפובליקה היהודית הראשונה**.

ברוב כתביו תיאר שלום-עליכם באופן ריאלי את מציאות היום-יום ברחוב היהודי וביקר בחריפות את מי שניסה להכניס לספרות היהודית אלמנטים זרים ודמיוניים. קיימת סתירה בין הביקורת שהשמיע שלום-עליכם נגד הספרות הסנטימנטאלית לבין תיאורי האישה המושלמת, שהיא כמעט דמיונית, שהוא עצמו שיבץ ב"כתבים הציוניים". ובכל זאת ניתן אולי ליישב סתירה זו, משום ששלום-עליכם גם טען שחייב להיות לעם אידיאל, והרשה לעצמו גם בתיאורי הנשים לצייר דמות נשית אידיאלית, אוטופית, דמות שאותה צריכה האישה היהודית לחקות.

¹¹⁷ לשאלת השפה

עימות מתמיד בשאלת השפה היה קיים בין שלום-עליכם לחבריו בתנועה הציונית, והוא השתמש בכתביו כבמה להצגת דעותיו בנושא זה. את עמדתו בשאלת שפת

הדיבור הראויה ליהודים - עברית או יידיש - גיבש שלום-עליכם כבר בראשית דרכו הספרותית, ודעותיו אילו לא השתנו עד סוף ימיו.

בעקבות סדרת התקפות של א"ל לוינסקי על הדיבור ביידיש פרסם שלום-עליכם בשנת 1889 בהמליץ מאמר בשם "שאלת השפה".¹¹⁸ במאמרו זה טען שאין לתת עדיפות לא לעברית ולא ליידיש, כי לשתי השפות מעמד שווה. כבר בתקופת פעילותו באגודת "חובבי-ציון" בקייב עמד על זכותו לדבר יידיש במסגרת הפעילות באגודה. במכתב לאוסישקין מיוני 1890, שבו תיאר שלום-עליכם את ביקורו של הרב שמואל מוהליבר בקייב, כתב:

"עוד אחת מצאתי לנכון להעריך, אדוני היקר, למען תתענג ברוב נחת ותדשן בעצמך בבשורה טובה ונעימה: השפה שבה השתמשו כל חברינו הנכבדים בשני הימים שישב אתנו הרב הגאון, היא השפה היותר נכבדה ויקרה בעיניך – **זארגאן!**¹¹⁹ כל חברי החברה נדברו בשפה הנעימה הזאת וגם אני עבדך בן אמתך הטפתי אמרים בשפת-עלגים ותזל כטל אמרתי!"¹²⁰

שלום-עליכם הסביר לשם מה כתב את החוברת **הקונגרס היהודי בבזל**: "הקונגרס היהודי העולמי הראשון הזה, שעיתוני כל הארצות בכל הלשונויות, לרבות עיתוני רוסיה, כתבו עליו בהרחבה, מן הראוי לתארו ולספר עליו גם בשפתנו היהודית העלובה, בז'רגון, למען המוני עמנו."¹²¹ דברים ברוח זו כתב שלום-עליכם גם בחוברת **לשם מה צריכים היהודים ארץ משלהם**. בחוברת **לאחיותינו בציון התנצל שלום-עליכם על שהוא פונה אל האישה היהודית בז'רגון**, שפה בלתי מובנת, "הלקוחה מ'הטייטש-חומש', מ'צאינה וראינה' – פה, נודף ממנה ריח של חמין!". אך מיד הוסיף שבעצם:

"זה לא בדיוק כך: ראשית, מסתבר שהכול מבינים ז'רגון... והשנית, להווי ידוע לכן, שז'רגון היא שפה שמשתמשים בה למעלה מחמישה מיליון מבני עמנו. אין אני אומר שז'רגון היא לשון הקודש, וכי כולנו מחויבים לדבר דווקא ז'רגון. הנכון הוא שעברית, "לשון קודש", היא הלשון היהודית הקדושה, ואשר לדיבור, מותר לדבר בכל לשון שיודעים."¹²²

שלום-עליכם המשיך והסביר, שהוא צריך להתנצל כשהוא מדבר יידיש, מפני שיהודים מתביישים לדבר בשפה זו. הם שקועים יותר מדי בתרבות החברה הסובבת, ומושפעים ממה שחושבים עליהם הגויים. רק על-ידי תגבור התודעה היהודית דרך לימוד ההיסטוריה, השפה והספרות יבינו הבנות היהודיות שאין זו חרפה כל-כך גדולה אם מבינים ז'רגון.¹²³

בסיפור הרפובליקה היהודית הראשונה הקדיש שלום-עליכם פרק מיוחד לשפת יידיש. תושבי האי דנו בשאלת השפה שכדאי לאמץ באי. לאחר שכל אחד העלה את הצעתו, קם המספר והציע שיאמצו את שפת היידיש. מכל עבר נשמעו קריאות "ז'רגון?... הלשון המלוכלכת של חצר בית-הכנסת, צאינה-וראינה, עברי-טייטש?... ניב הגטו?... לשון הגנבים..."¹²⁴ בתגובה לדברים אילו מונה המספר את יתרונות היידיש. היידיש היא שפה שאפילו "בהברה בודדת אחת כגון: 'עט' או 'בע' או 'נו' יכולים להביע הרבה כל-כך וזאת לעומת כל לשון אחרת הגוזלת מכם מקום רב כל-כך, ועל אחת כמה מילים כגון: 'נו-נו', 'טע-טע', 'מילא', 'שייך', 'כלומר', 'ממה-נפשך' – לקסיקון-שיחה שלם..."¹²⁵ טיעונים אלו הצליחו לשכנע את תושבי "הרפובליקה היהודית הראשונה" לאמץ את היידיש כשפת המדינה.

אף בסדרת מכתבי מנחם-מנדל האחרונים עוסק שלום-עליכם בהרחבה ב"שאלת השפה". בקונגרס התנהל דיון אם להרשות לדבר בו ביידיש. לטענת מנחם-מנדל, אחד המשתתפים בהצבעה הצביע בשתי ידיו וכך הצליח להעביר את ההחלטה שאסור לדבר יידיש בקונגרס. על כך אמר מנחם-מנדל:

"אללי לי! האמנם אינם שוחטים עצמם בלא סכין, מתכוון אני לציונים, מתכוון אני, על-ידי שהם סוברים את פינו, שלא נוכל להידבר יותר, ולו במילה אחת, עם עולמנו היהודי, לא על ציונות ולא על שום דבר אחר?... כבר עמדתי לפרוץ בקול-זעקה: "שמו שמים, יהודים, מה אתם עושים? הלא מאבדים אתם עצמכם לדעת! עתידים אתם ליתן את הדין! שימו נא על לבכם את מיליוני אחיכם, הדוברים יידיש ואינם יודעים שום לשון אחרת!"¹²⁶

בדרכו הסטירית מתבדח שלום-עליכם על "הגזירה" שלא לדבר יידיש בקונגרס הציוני, ובאותה הזדמנות הוא עוקץ את אוסישקין על תקיפותו: "אוסישקין, כך אומרים, הטיל פעם הברה: 'היבריט או רוסיט' – פירושו של דבר: לשון-קודש או רוסיט! [במקור: לשון-קודש אדער רישעס] וכשאוסישקין מפטיר מילה הכל אבוד."¹²⁷

במכתב לח' רבניצקי כתב שלום-עליכם: "הז'רגון זה התאוה שלי, היצר שלי, האידאה-פיקס שלי"¹²⁸ שלום-עליכם לא התכוון לוותר על אהבתו הגדולה ולא ראה צורך להיכנע לרוב בשאלה זו. הביקורת בחוגי הציונים על השימוש ביידיש אינה מפריעה לו להיות חבר פעיל ולהרגיש שותף במסגרות הציוניות בדורו. הוא בחר גם לא השתתף בוועידה למען לשון היידיש שהתכנסה בשנת 1908 בטשרנוביץ. את דעתו על "ריב הלשוניות" הביע בהקדמה לספר טוביה החולב בתרגום-עברי: "ואותו ריב הלשוניות

הנזכר להע"ל, אני מניח לחברי המומחים לאותו דבר.¹²⁹ ובהמשך דבריו הסביר שהידיש והעברית הן לגביו כמו "תאומים", אך בין "תאומים" אלו לא קיים "ויתרוצצו", אלא ששפות אלו חיות כשוות אחת אצל חברתה.

עמדה ברורה זו בשאלת השפה עוררה עליו לפעמים ביקורת מצד בחירי העסקנים הציוניים. אחד-העם, מהלוחמים למען השפה העברית ונגד היידיש, ביטא את דעותיו נגד ה"ז'רגון" במאמר היחידי שכתב ביידיש בעיתון דער יוד בשנת 1899.¹³⁰ על כתיבתו של שלום-עליכם בדער יוד כתב אחד-העם לרבניצקי: "אין עוד בדבריו שום רעיון זולתי בדחנות נאה."¹³¹ שלום-עליכם כתב לאחד מידידיו של אחד-העם: "הוא אמנם פרנציפיוני מתנגד לז'רגון, אבל בעצם הדבר, ובסודי סודות, אוהב הוא מילה יהודית עד כלות הנפש."¹³² רבניצקי אישר את דבריו אלו של שלום-עליכם וסיפר שנהג לקרוא לאחד-העם, שחי בסוף ימיו בארץ-ישראל, מיצירותיו של שלום-עליכם ביידיש, ואחד-העם היה נהנה מאוד.¹³³

במכתבי מנחם-מנדל האחרונים מזכיר שלום-עליכם את הוויכוח בין הסופרים היהודים בעניין השפה. לאחר שכותבי היידיש נדחו מן הקרן והקימו קרן משלהם, הכריז צ"ד נומברג, אחד מחברי האגודה החדשה:

"דוגלים אנו בעיקרון, כי כשברא הקב"ה את העולם, לשון קודש וז'רגון טרם היו בארץ, והקב"ה בעל-מידות גדול הוא מאתנו, ואף-על-פי-כן אין הוא מקפיד מה הלשון ידברו אליו. כי תבוא אישה שאינה יודעת לשון-הקודש ובכה תבכה לפניו מתוך ספר-תחינות פשוט בז'רגון, השמוע לא ישמע לה? והסבא משפולה דיבר אליו בכלל גויית? ולוי יצחק מברדיצ'ב, שנהג לשטח טענותיו לפני הקב"ה בערב יום הכיפורים ברוסית בכלל?..."¹³⁴

אותם דברים ממש השמיע שלום-עליכם באוזניו של "קלויזנר", החותם בשם "ד"ר קלויזנר". בתגובתו אמר קלויזנר שידוע לו ששלום-עליכם כותב גם עברית, ולכן הוא מקווה שיבוא יום ויימלך בדעתו ויעבור לכתיבה רק בלשון הקודש. בסופו של דין ודברים זה מספר שלום-עליכם: "נפרדנו זה מזה כידידים הטובים ביותר!". הוא מסיים את דבריו במשפט ממנחם מנדל, המשקף את יחסו לריב השפות: "עם כולם ידיד אני. עם כולם התנשקתי לפני נסיעתנו. זה טבעי, תודה לאל. אינני מתקוטט עם איש, הלא ידעת (שיינה שיינדל), מחלוקת שנאתי, חסר ליהודים לריב ביניהם – אין על שום מה..."¹³⁵

"מדינת היהודים" ב"כתביו הציוניים" של שלום-עליכם

"המדינה היהודית" נזכרת במקומות רבים ב"כתבים הציוניים" של שלום-עליכם, בדרך-כלל זוהי אוטופיה הכתובה בהומור. למעשה, בשום מאמר מפורט לא הבהיר שלום-עליכם מהי השקפתו לגבי דמותה העתידית של "מדינת היהודים". השקפתו עולה מסקירת האזכורים השונים בכתבים אלו.

השלטון

שלום-עליכם חלם על מדינה דמוקרטית, המעניקה שוויון זכויות מלא לכל האזרחים, ללא הבדל דת, מין ולאום. במכתבי מנחם-מנדל האחרונים כותב מנחם-מנדל לאשתו על הפרויקט שהוא עתיד להציג בקונגרס בקשר לארץ-ישראל: "בכלל, עלייך לדעת, כי המילה 'נוכרים' והמילה 'זכויות' אין להן זכר בפרויקט שלי. אצלי אין 'גר' ואין 'תושב'. כולם בעלי-זכויות: כי מה הקב"ה – אשר יצר את האדם - הכל שווים בעיניו; אדם בעיני אדם - לא כל שכן!"¹³⁶

בתחום הכלכלי דגל שלום-עליכם בכלכלה קפיטליסטית והוא כתב:

"שוטים הם אלה המנסים לפתוני בסיוען של אלף ראיות מטעם פילוסופים למדים, כי אכן בוא יבוא יום ובני אדם יהיו אמנם אחים זה לזה וייתמו עשיר ורש מן הארץ. בהמות שכמותם! הטרם ידעו, כי ישעיה שלנו כבר אמר זאת לפני אלפי בשנים, אלא מאי? על דרך "אם" אמר זאת: "יהיה" – כך אמר ישעיה הנביא, היינו היה יהיה, כך הוא אומר, "באחרית הימים", אם המשיח, אומר הוא, בוא יבוא..."¹³⁷

מבנה המדינה

במכתבי מנחם-מנדל האחרונים מציג שלום-עליכם מבנה מפורט של המדינה העתידית. הוא מציע להקים בארץ מושבות בנות חמישים משפחות כל אחת. כל משפחה תקבל לא יותר ממאתיים דיסיאטינות של קרקע ותגור בנפרד על אדמתה. את עבודת האדמה יבצעו כל חברי המושבה במשותף בגלל העלות הגבוהה של הציוד החקלאי המודרני, המסוגל לבצע עבודות בשטחים גדולים יותר מהיחידה המשפחתית. לכל מושבה יהיה שוחט, בית-מדרש, בית-מרחץ, "חדרים" ושוק משלה. כל עשר מושבות יוקמו מסביב לעיר שיחיו בה אלפי משפחות שיעסקו במסחר, חרושת, רכבות, טחנות, סדנאות, ספסרות, בורסה וכולי... העיר תקבל תוצרת חקלאית מהמושבות ותספק להן את השירותים הנדרשים. יחידות התיישבות אלו יוקמו בכל הארץ. חובת תשלום המסים תחול גם על תושבי המושבות, והם יחויבו גם לשלוח

את כל בני העשרים ואחת, להוציא בנים יחידים, לשירות בצבא או במשטרה. מכספי המסים יוקמו גימנסיות ואוניברסיטאות, שבהם ילמדו את כל הלימודים הכלליים, אך דגש מיוחד יושם על לימוד השפה העברית, לימוד התורה וההיסטוריה היהודית.¹³⁸

סיכום

שלום-עליכם היה פעיל בתנועה הציונית, כמעט מראשיתה. הוא התייחס לרוב הקונגרסים הציוניים שהיו בחייו,¹³⁹ השתתף במסעות תעמולה למען הציונים,¹⁴⁰ כתב בעיתונות הציונית¹⁴¹ והתקבל בשמחה על-ידי הציונים, כאחד משלהם.¹⁴² בלקסיקון הציוני סוקר ש"ל ציטרון את חוברות התעמולה הציונית שכתב שלום-עליכם ובסוף דבריו הוא כותב: "בכל הקונטרסים האלה מופיע שלום-עליכם בתור עברי לאומי נלהב, המחזיק ברעיון תחיית האומה הישראלית על אדמת אבות".¹⁴³ לאור זאת נראים תמוהים דבריו של י"ד ברקוביץ, חתנו ומי שהיה מקורב מאוד לשלום-עליכם: "אל הקונגרס הציוני בבאזל (העשירי) יצא שלום-עליכם עם כל בני ביתו כאל חג משפחתי גדול, שהתכונן אליו במשך שבועות, אף כי לא הוא ולא בניו המבוגרים ראו את עצמם כמשתייכים אל התנועה הציונית. מומנטים של הלך-נפש ציוני היו בחייו של שלום-עליכם רק שניים: בשנות השמונים, עם עלות השחר של חיבת-ציון... ואחר כך בסוף שנות התשעים, כשפרץ אל רחוב היהודים הזרם החי של הציונות המדינית."¹⁴⁴

השאלה העולה מהדברים היא: מי היה שלום-עליכם - "עברי לאומי נלהב" או רק מי שעברו עליו מומנטים של הלך רוח ציוני? כדי לענות על שאלה זו ראוי לבחון תחילה את יחסו של שלום-עליכם להגירה לאמריקה, שאליה היגר בעצמו בסוף ימיו.¹⁴⁵ כבר בתחילת שנות השמונים, כאשר פרסם שלום-עליכם את הביקורת על הספר באמריקה, הוא מדגיש שהגירה לאמריקה היא פתרון למצב הבלתי נסבל בו שרויים היהודים ברוסיה, כאשר הם מקבלים מכות בצוהרי-היום ומגורשים ככלבים. בשנת 1890 פרסם שלום-עליכם את הסיפור "פרוזדור וטרקלין", ובו טען כי ההבדל בין סוחר ברוסיה לבין "פדלר" (רוכל) בפילאדלפיה הוא שינוי השם בלבד. בשנת 1902 פרסם שלום-עליכם את הסיפור "מה נשתנה",¹⁴⁶ ובו עורר את השאלה מדוע אנו מתביישים בכל מה שקשור לזהותנו היהודית, ותשובתו הייתה "עבדים-היינו". את אותו סיפור עיבד שלום-עליכם באמריקה, ממש לפני מותו, תחת השם "ארבע קושיות של נער אמריקאי".¹⁴⁷ בסיפור זה שואל שלום-עליכם כמעט את אותן

הקושיות ששאל לגבי הזהות היהודית בסיפור המוצא "מה נשתנה", ומשלב גם מונחים מהווי החיים ומלשון הדיבור של היהודים באמריקה. גם כאן נשארה התשובה לכל הקושיות אחת: "עבדים היינו". במשך כל ימי חייו התייחס שלום-עליכם להגירה לאמריקה כאל הגירה לעוד גלות, אולי יותר נוחה ובטוחה, אבל עדיין גלות. בכל זאת נשארת תלויה ועומדת השאלה מדוע היגר שלום-עליכם דווקא לאמריקה, ולא לאותה מולדת אהובה שכה הרבה לכתוב עליה. תשובה לשאלה זו ניתן למצוא במישור האישי בחיי הסופר יותר מאשר במישור הרעיוני. שלום-עליכם כתב: "כן, ידידי היקרים, אמרו את אשר תאמרו, ההלכה והמעשה רחוקים זה מזה. אות ומופת לכך הריני אני עצמי".¹⁴⁸ אכן, שלום-עליכם דגל ברעיון יישוב ארץ-ישראל, אך לו באופן אישי, כסופר יידיש שחרט על דיגלו לפעול למען ההמון היהודי, לא היה עתיד בארץ-ישראל, ארץ שדגלה בסיסמה "עברי דבר עברית" ושללה את היידיש.

אחד הפרקים בספרו הנודע של שלום-עליכם **טוביה החולב** הוא הפרק "טוביה פארט קיין ארץ-ישראל" [טוביה נוסע לארץ-ישראל]. לכאורה, לפנינו עוד סיפור ציוני, אך אין הדבר כך. נסיעתו של טוביה לארץ-ישראל היא נסיעה של אדם זקן, אדם שעבר כבר מזמן את רגעי השיא של חייו, ולמעשה הוא עולה לארץ-ישראל כדי למות בה.¹⁴⁹ עלייתו לארץ-ישראל כמוה כעלייה היהודית המסורתית במשך הדורות. את הפרק הזה כתב שלום-עליכם לאחר שציוני קייב הודיעו שהתכנית לבנות לו בית בארץ-ישראל עומדת להתגשם.¹⁵⁰ שלום-עליכם, שסביר להניח ששקל אז את האפשרות לעלות לארץ-ישראל, החליט ל"העלות" את טוביה כחלוץ לפניו "לתור את הארץ". מילותיו של טוביה החולב - "פארסטו אוועק קיין ארץ-ישראל, איז עליו השלום, אויס טוביה"¹⁵¹ [אם אתה נוסע לארץ-ישראל, אין עוד טוביה, עליו השלום], יכלו להיות גם מילותיו של שלום-עליכם, שעה ששקל את עניין ההגירה לארץ-ישראל, וכשהרגיש שניתוקו מקהל קוראיו כמוהו כסתימת הגולל עליו.

שלום-עליכם גם חשש שבגלל מצב בריאותו החמור לא יעמוד בתנאים הקשים של ארץ-ישראל. במכתב לרבניצקי וביאליק ששהו בארץ-ישראל, ביקש שיבררו בשבילו על מקום מרפא טוב לריאות וללב, בעל אקלים הדומה לצפון איטליה. הוא ביקש שאלה שיתורו את הארץ למענו יהיו אנשים שאינם משוחדים באהבתם לארץ-ישראל, ושיוכל להיות בטוח מפני המלריה, מחלת העיניים ושאר רוחות ומזיקים, שהרי מדובר בשאלה של פיקוח נפש. מכתב זה מבטא את תחושת הפחד של שלום-עליכם מהדבר האהוב אבל הבלתי ידוע, הנקרא ארץ-ישראל.¹⁵² את תמצית יחסו לציונות ביטא שלום-עליכם במילים ששם בפי מנחם-מנדל:

"מעולם לא הייתי לא ציוני ולא טריטוריסט, [טריטויאליסט] תמיד יהודי הייתי ויהודי אשאר... ואף-על-פי שאינני נושא על גופי חותמת של "ציון" ומגן דוד אינו חרות על מצחי, בכל זאת, חוששת את שמא לא אסע ככל הציונים האחרים אל הקונגרס בווינה? והרי אני, בשומעי את מילת "ציון" או "ירושלים" אוחזני השד. אש בווערת בעצמותי ואני מתמלא געגועים לביתנו הישן ולממלכתנו ונשמתי כלה, דועכת, גוועת אחר משהו, יהיה אשר יהיה, ובלבד שיהיה שלנו, לפחות גורודובי [שוטר] יהודי משלנו, לפחות פספורט מודפס אותיות עבריות לאמור: "זה הפספורט שייך למוה"ר מנחם-מנדל מארץ-ישראל". אויה, אמתי נזכה לכך! ואכן, לאמיתו של דבר למה נכחד? הנה יתנו לנו שלוש-עשרה אנגולות ושמונה עשרה גליוסטונות עם כל ארץ אמריקה, אפילו יינתנו כל אלא חינם אין כסף, כלום נמסור תמורתן אפילו שעל אחד מאדמת ארץ-ישראל? הבל ורעות-רוח! וכי מה נעשה עם "ולירושלים עירך ברחמים תשוב"? או עם "ותחזינה עינינו בשובך לציון", שאנו אומרים בתפילתנו שלוש פעמים בכל יום? או, למשל, מה יהא על "ובנה ירושלים עיר הקודש" אשר בברכת-המזון? למחוק? להשליך? אכן, זהו יושר! – לא, זוגתי היקרה, אין קרוב ללבנו יותר מארץ-ישראל... " 153

ואכן, כל ימיו פעל שלום-עליכם מתוך התחושה שאין דבר הקרוב יותר ליהודים מארץ-ישראל. ייתכן שתחושה זו לא עמדה תמיד בראש סדר העניינים בחיי היום יום שלו, אך היא הנחתה אותו בבואו לכתוב את חוברות התעמולה הציונית ביידיש. מתוך תחושה זו יצא למסעות הסברה למען הציונים וכתב סיפורים ופיליטונים בעלי גוון ציוני. ברור שהפופולריות העצומה של הסופר וסגנונו הקולח והקומי תרמו תרומה גדולה להפצת הרעיון הציוני בקרב קהל קוראי היידיש. למרות שלילת היידיש בקרב הציונים שימשה דווקא היידיש ככלי התעמולה המרכזי להפצת רעיונות הציונות. שלום-עליכם סבר ששלילת היידיש בקרב הציונים היא טעות חמורה, אך "שאלת-השפה" לא השפיעה על גיבוש יחסו לציונות והוא תמך בדרך כלל ברעיון הציוני ובתנועה הציונית. עסקנים וסופרים ציוניים רבים חיו רוב ימיהם בגולה ורק לעת זקנתם עלו לארץ-ישראל. ייתכן שאלמלא נפטר שלום-עליכם בטרם-עת, היה מגשים חלום ישן ומצטרף לבני משפחתו שעלו לארץ-ישראל.

הערות

- 1 מבוא זה נכתב בתחילה למאמר: ז' גולדברג, 'מנדלי מוכר ספרים והרעיון הציוני', הציונות, כ' 1996, עמ' 53-31.
- 2 על ראשיתן של התנועות הפוליטיות היהודיות ברוסיה בשנות ה-80 של המאה ה-19 ראו: י' פרנקל, נבואה ופוליטיקה, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 65-157.
- 3 ראו: אחד-העם, 'כהן ונביא', כל כתבי אחד-העם, תל-אביב-ירושלים, עמ' צ-צב. וכן ראו: י"ל פרץ, 'מה חסר לה לספרותינו', כל כתבי י"ל פרץ, כרך 8, תל-אביב תשכ"א, עמ' רפא.
- 4 ראו: א' גוטרמן, צמיחת הזרמים החדשים בחברה היהודית בפולין כפי שהיא משתקפת בכתבי-העט היהודיים בין השנים 1861-1881, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטה העברית, תשמ"ג, עמ' 36-39.
- 5 ראו: ח' שמרוק, ספרות יידיש – פרקים לתולדותיה, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 261-293.
- 6 "כתביו הציוניים" של שלום-עליכם רוכזו בתוך הספר: אויף וואס באדארפן יידן א לאנד, תל-אביב תשל"ט. (להלן: אויך וואס באדארפן). הספר בתרגום עברי נקרא, לשם מה צריכים היהודים ארץ משלהם, תל-אביב, 1981. (להלן: לשם מה צריכים).
- 7 חיבור זה כפי הנראה לא נשמר ראו: ג' קרסל, שלום-עליכם – חייו ויצירתו, תל-אביב, תש"ד, עמ' 13. (להלן: קרסל).
- 8 ראו: י' קלויזנר, 'שלום-עליכם הציוני', בתוך: לשם מה צריכים, עמ' 361. מאמר זה הוא המאמר מרכזי המסכם את פעילותו הציונית של שלום-עליכם. (להלן: קלויזנר, ציונות).
- 9 "דער חלום", יודישעס פאלקסבלאט, 1884, גל' 4, עמ' 63.
- 10 "וואו איז אונדזער קאפיטאן" שם, 1883, גל' 51, עמ' 804.
- 11 "דאס איבערגעטראגענע ביימעלע" שם, 1884, גל' 7, עמ' 111-112.
- 12 'באמערקונגען איבער א ניי בוך וואס הייסט: אין אמעריקע', שם, 1884, גל' 19.

- 13 על הקובץ ראו: י' קלויזנר, מקאטוביץ ועד באזל, ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 394.
- 14 ראו: קלויזנר, ציונות, עמ' 361. למרות דבריו אלו פרסם שלום-עליכם בקובץ סיפור קצר בשם "אין דער דאזיקער נאכט פון פסח", דער יודישער וועקער, אודסה 1887, עמ' 88-90.
- 15 ראו, קלויזנר, ציונות, עמ' 362. צילום של המכתב מופיע במאמר: י' פּרענקעל, 'שלום-עליכם – דער ציוניסט' בתוך: הונדערט יאר שלום-עליכם, פריז 1959, עמ' 116. (להלן: פרנקל, ציונות).
- 16 לשם מה צריכים, עמ' 11.
- 17 על הסופר ראו: י' קלויזנר, בדרכי ציון, ירושלים תשל"ח, עמ' 168-183.
- 18 ש"ל ציטרון, 'בריוו פון ל"א לעווואנדא, די יודישע פאלקס-ביבליאטעק, קיעוו, תרמ"ח, עמ' 445-450.
- 19 יהל"ל, 'ארץ-ישראל ערד, שם, עמ' 169-187.
- 20 א"מ אוסישקין, שם, חלק ג, עמ' 87-102.
- 21 פרוט ההתכתבות בין שלום-עליכם ואושיסקין ראו: י' קלויזנער, 'שלום-עליכם דער חובב-ציון', די גאלדענע קייט, 6 (1950), עמ' 198-208.
- 22 המכתב מופיע בתוך: קלויזנר, ציונות, 366-368.
- 23 איוף וואס באדארפן, עמ' 14-39. לשם מה צריכים, עמ' 12-35. הסיפור הופיע תחת שמות שונים, על-כך ראו: ח' שמרוק, 'מבוא לסיפור "פרוזדור וטרקלין"', בתוך: שלום-עליכם, כתבים עבריים, ירושלים 1976, עמ' 182-184. (להלן: כתבים עבריים).
- 24 ראו: קלויזנר, ציונות, עמ' 362 ועמ' 366.
- 25 יבזרוב מפרט את העניין במכתב לאושיסקין, ראו: א' דוריאנוב, (עורך), כתבים לתולדות חיבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, 3, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 54-55. וכן ראו: העבר, חוב' ד', תל-אביב תשט"ז, עמ' 72.
- 26 לשם מה צריכים, עמ' 18
- 27 שם, עמ' 32.
- 28 קלויזנר, ציונות, עמ' 365.
- 29 לשם מה צריכים, עמ' 39-47.

- 30 המליץ 1890, גל', 228. ראו גם: מבוא לסיפור, ח' שמרוק, כתבים עבריים, עמ' 182-184.
- 31 מפחד הצנזורה החליף שלום-עליכם את השם רוסיה ברומניה ולא ציין את שם העיר.
- 32 לשם מה צריכים, עמ' 43.
- 33 שם, עמ' 45.
- 34 שם, עמ' 46. שלום-עליכם אינו מתכוון כפי הנראה בביטוי "אותו עניו" להלל הזקן (אבות, א יד) אלא דווקא לחיבורו של פינסקר אוטואמנציפציה, המביא את הפתגם "אם אין אני לי מי לי" בתחילת ספרו, פתגם זה הוא גם שמו של התרגום לעברית של האוטואמנציפציה שהופיע בהמליץ, ראו: ש"ל ציטרון, אנשים וסופרים, וילנה חש"ד, עמ' 57-61.
- 35 ראו: כתבים עבריים, עמ' 182.
- 36 ראו: ש' דובנאוו, פון זארגאן צו יידיש, וילנה, 1929, עמ' 38-39.
- 37 איוף וואס באדארפן, עמ' 40-63. לשם מה צריכים, 48-68.
- 38 ההרצאה התקיימה בביתם של הברודוסקים בקייב, ראו: י' סלוצקי, ד"ר מאנדלשטאם בתקופת הציונות המדינית, העבר, ה (תשי"ז), עמ' 45.
- 39 נאמו של נורדוי מופיע בתוך: ח' אורלן, (מתרגם), הפרוטוקול של הקונגרס הציוני הראשון בבאזל, ירושלים תש"ז, עמ' 15-24. (להלן: הפרוטוקול). שלום-עליכם תרגם נאום זה ליידיש מיד לאחר הקונגרס הציוני הראשון תחת השם "די אלגעמיינע לאגע פון די יידן", ראו: פרנקל, ציונות, עמ' 112.
- 40 לשם מה צריכים, 48.
- 41 בעניין הסכמות הרבנים התכוון שלום-עליכם בוודאי לחיבורו של א"י סלוצקי, (עורך), שיבת ציון – קובץ מאמרי גאוני הדור בשבח ארץ-ישראל, ורשה תרנ"ב.
- 42 מכתבו של הרב מוהליבר לקונגרס הראשון, ראו: י' מוהליבר, רבי שמואל מוהליבר ז"ל והקונגרס הראשון, ספר הקונגרס, ירושלים תרפ"ג, עמ' 139-162.
- 43 דבריו של ד"ר כהן ראו: פרוטוקול, עמ' 161-162.
- 44 איוף וואס באדארפן, עמ' 64-79. לשם מה צריכים, עמ' 69-82.

- 45 השוו לדוגמא את הדיון בשאלה פלשתינה או ארגנטינה, ת' הרצל, מדינת היהודים, כל כתבי הרצל בעשרה כרכים, א, ירושלים תש"ך עמ' 34-35. (להלן: כתבי הרצל) עם, אויף וואס באדרפן, עמ' 77.
- 46 ראו: ל' יפה, 'הרמן שפירא', ספר הקונגרס, עמ' 258-264.
- 47 אויף וואס באדרפן, עמ' 80-118. לשם מה צריכים, עמ' 83-118.
- 48 ראו: י' קלויזנער, 'שלום-עליכם דער ציוניסט', אויף וואס באדרפן, עמ' 397.
- 49 שם, עמ' 119-132. לשם מה צריכים, עמ' 119-130.
- 50 טענות דומות של שלום-עליכם לגבי שינוי השמות היהודיים ראו גם: אויף וואס באדרפן, עמ' 73. החיבור מוקדש לבנותיו של שלום-עליכם אסתר, שרה, נעמי ומרים. י"ד ברקוביץ, חתנו של שלום-עליכם, מספר שאף אחד לא הכיר אותן בשמות אלו. ראו: י"ד ברקוביץ, הראשונים כבני אדם, כתבי י"ד ברקוביץ, ב, תל-אביב תשי"ט, עמ' רסח. (להלן: ברקוביץ).
- 51 ג' קארפעלעס, תולדות ספרות ישראל – מזמן התורה ועד היום, הוצ' הצפירה, ורשה תרמ"ח.
- 52 ראו: M. Keyserking, Die Judischen Frauen, Leipzig 1879. בקובץ הספרותי יודישע פאלקס-ביבליאטק שהוציא שלום-עליכם בשנת תרמ"ח, פרסם עיבוד של י' וויסבערג, 'די יודישע וואלקענענדע פרויען', מתוך ספרו של קייזרליג.
- 53 הרשימה כוללת את דבורה הנביאה, בת יפתח, חנה, מיכל, חולדה, יהודית, אסתר, רחל אשת רבי עקיבא, ברוריה אשת רבי מאיר, שלומית אלכסנדרה, מרים אשת הורדוס, ילתה אשת רבי נחמן, אשת רבי יוסף אבן נגילה, רחל בתו של רש"י, בתו של ר' יהודה הלוי, מרים שפירא, דינה ווהל, פמינה דל-מדיגה, פרומה גיטל, רחל מרפורגה, יאנטה וולנדר, בטי רבינוביץ, מרים מוזסזון ועמליה אפשטין. הרשימה שאובה בעיקר מספרו של קייזרלינג. רשימה ארוכה זו בוודאי באה לעורר את רגשי הסקרנות והבושה בקרב קהל הקוראות והקוראים, שסביר להניח שלא הכירו את רוב השמות ברשימה.
- 54 ראו: הפרוטוקול, עמ' 12.
- 55 אויף וואס באדרפן, עמ' 133-144, לשם מה צריכים, 131-141. פורסם לראשונה, דער יוד, מס' 22, 1900.

56 "היהודים האדמונים" – כינוי ליהודים היושבים, לפי האגדה, מעבר לנהר הסמבטיון. שלום-עליכם עושה באגדה שימוש סטירי - תיאור היהודים האדומים הוא בעצם תיאור יהודי העיירה בחברה היהודית במזרח אירופה.

57 ראו: ש' וורסס, 'אגדות על עשרת השבטים ונהר הסמבטיון ודרכי קליטתו בספרותנו החדשה', מחקרי ירושלים בפולקלור, ט (תשמ"ו), עמ' 66-38. על שימוש של שלום-עליכם באגדה, שם, עמ' 57-53.

58 לשם מה צריכים, עמ' 137.

59 אויף וואס באדארפן, עמ' 145-188. לשם מה צריכים, 142-181.

60 אויף וואס באדארפן, עמ' 187-197. לשם מה צריכים, 182-189.

61 ראו: י' מאור, התנועה הציונית ברוסיה, ירושלים, תשל"ד, עמ' 191. (להלן: מאור).

62 אויף וואס באדארפן, עמ' 198-208. לשם מה צריכים, 190-199.

63 את התנגדותו החריפה לתוכנית אוגדנה הביע אחד-העם במאמרו "הבוכים", כל כתבי אחד-העם, ירושלים תשי"ז, עמ' שלז-שמא.

64 אוסישקין שהה בזמן הקונגרס בארץ-ישראל, עם שובו היה מראשי המתנגדים לתוכנית אוגדנה ופרסם בעניין זה מכתב גלוי בעיתונים הציוניים, ראו: מאור, עמ' 258-260.

65 המספרים שמציין שלום-עליכם אינם נכונים. בקונגרס הצביעו 295 בעד תוכנית אוגדנה, 178 נגד, ו-1001 נמנעו. ראו: מאור, עמ' 249.

66 בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה היה ש' דובנוב מתנגד חריף לתנועת "חובבי-ציון". עם השנים התקרב דובנוב לרעיונות הלאומיות הרוחנית של אחד-העם, אך הוא לא היה חבר ולא תמך בתנועה הציונית. ראו: 'שמעון דובנוב ותנועת "חיבת-ציון"', בתוך: י' קלויזנר, בדרכי ציון, ירושלים תשל"ח, עמ' 304-320.

67 קרושבן היה הממונה בפקידות המכס למסחר ביין בקישינב. משנת 1897 הוא הוציא לאור עיתון בעל מגמה אנטישמית בשם ביסירביץ, שהיה העיתון היחידי שהיה מותר להדפסה בבסרביה. קרושבן ועיתונו נחשבו לאחראים הישירים לפרעות קישינב בשנת 1903. לאחר הפרעות ניסה צעיר יהודי בשם פנחס דז'בסקי להתנקש בחיי קרושבן, אך הלה רק נשרט קלות. ראו: מאור, עמ' 209-219. סבורין היה עיתונאי אנטישמי בעיתון נוביה-

- ורמיה ועודד את הפורעים ביהודים. ראו ש' אטינגר, האנטישמיות בעת החדשה, תל-אביב 1978, עמ' 162.
- 68 ראו: מאור, עמ' 263.
- 69 אויף וואס באדארפן, 235-242. לשם מה צריכים, 221-227.
- 70 ראו: מאור, 299-302.
- 71 הדרמה ותולדותיה ראו: י"ד בערקאוויטש, 'דוד בן דוד' די גאלדענע קייט, מס' 34 (1959), עמ' 47-11.
- 72 שמ"ר הוא שם העט של הסופר חיים מאיר שייקביטש שכתב בעיקר רומנים סנטימנטליים. שלום-עליכם היה יריבו המושבע ואף חיבר חיבור שלם נגדו הנקרא "משפט שמ"ר". ראו: "משפט שומר", בתוך: א' אהרוני, (מתרגם), שלום-עליכם, סופרים-יהודיים, ישראל 1996, עמ' 264-233.
- 73 תיאור דומה על צעיר, הניחן בכל הכשרונות, המחליט להיות ציוני ואביו חושב שהוא ישתגע, ראו: אויף וואס באדארפן, עמ' 362-361.
- 74 שם, עמ' 337-259. לשם מה צריכים, עמ' 311-243.
- 75 שלום-עליכם, די ערשטע יודישע רעפובליק, ורשה תרס"ט. כמו כן הופיע הסיפור תחת השמות: דרייצען פראייניקטע שטאטן (1909), ו-דרייצען געפאנגענע (1912).
- 76 ראו: י"ח, דור וסופריו, א', תל-אביב, תרפ"ז, עמ' קלה. (להלן: דור וסופריו).
- 77 לשם מה צריכים, עמ' 257.
- 78 שם, עמ' 50.
- 79 על הפרשה ראו: קלויזנר, ציונות, 370-372. ד"ר הרצל פעל למען קידומו של הדיא וועלט בידיש מתוך גישה ריאלית שיידיש היא השפה המדוברת אצל ההמון היהודי. בספרו מדינת היהודים כתב: "את הז'רגונים הדלולים והבלולים שאנו משתמשים בהם עתה, ניבי-גיטו אלה נמיש מפינו. היו אלה לשונות-סתר של שבויים. המורים העממיים שלנו יפנו את תשומת-לבם לדבר הזה". (כתבי הרצל, א, עמ' 68).
- 80 ראו: "הריפוי ממרה שחורה", כתבי הרצל, 5, עמ' 83-75. עיבודו של שלום-עליכם לידיש פורסם לראשונה ב-ידישע פאלקס צייטונג, מס' 23, 3.12.1902.
- 81 "סולון בלודיה", כתבי הרצל, 5, עמ' 137-125. עיבודו של שלום-עליכם לידיש פורסם לראשונה במוסף לעיתון דער פריינד, 11.10.1904. על ביקורו

- של סולון בלודיה ראו: פלוטארכוס, חיי אישים – אנשי יוון, ירושלים 1971, עמ' 64-66.
- 82 ראו: אויף וואס באדארפן, עמ' 69-73.
- 83 שם, עמ' 209-234, לשם מה צריכים, 200-220. החיבור נכתב בשנת 1904.
- 84 ראו: פרנקל, ציונות, עמ' 115.
- 85 הדור, 1904, גל' מס' 21.
- 86 ראו: The Jewish Chronicle, 14.1.1898.
- 87 לשם מה צריכים, עמ' 219-220.
- 88 שם, 112-314. אויף וואס באדארפן, עמ' 338-340. על הכרזה ראו: י' קלויזנער, 'שלום-עליכם דער ציוניסט', שם, עמ' 406-407.
- 89 שם, עמ' 243-258. לשם מה צריכים, 228-242. על הקונגרס השמיני, ראו: מאור, 322-327.
- 90 ברקוביץ, עמ' רס"ח
- 91 לשם מה צריכים, עמ' 228
- 92 שם, שם.
- 93 שם, עמ' 238. תאור דומה על הרגשת הביתיות בקונגרס האחד-עשר, ראו: אויף וואס באדארפן, עמ' 376.
- 94 את פגישתו זו עם ח"נ ביאליק תיאר שלום-עליכם לאחר שנים בכתבה, "מיין בעקאנטשאפט מיט ח"נ ביאליק", אלע ווערק פון שלום-עליכם, פאלקספאנד אויסגאבע, כרך 15 ניו-יורק 1920, עמ' 247. (להלן: שלום-עליכם, אלע ווערק).
- 95 התמונה של ציוני אמריקה בקונגרס נמצאת בתוך אויף וואס באדארפן, עמ' 247.
- 96 ראו: שם, עמ' 258.
- 97 "מנחם מנדל", כל כתבי שלום-עליכם, ג, דביר תשכ"ב, עמ' קט"ו.
- 98 שלום-עליכם, מנחם-מנדל – ניו-יארק – ווארשע – ווין – יעהופעץ, תל-אביב תשל"ז, עמ' 16-19. (להלן: מכתבי מנחם-מנדל האחרונים).
- 99 לקראת התקנת מהדורת "אלע ווערק" של כתביו בשנת 1910 ערך שלום-עליכם את מכתבי מנחם-מנדל שפורסמו החל משנת 1892 בעיתונות בידיש. הוא "סילק שורה של 'גסיות' מאיגרותיה של שיינה-שיינדל וריכך

את הצביון הפליטוניסטי-אקטואליסטי של נוסח העיתון". בשנת 1913 החליט שלום-עליכם לצאת בסדרת מכתבים חדשה של מנחם-מנדל בה משמש מנחם-מנדל כתב של עיתון בוורשה. "הסדרה החדשה נושאת אופי פליטוניסטי-אקטואלי חזק ביותר. קורא בן-זמננו, שאינו בקי בהתרחשויות התקופה, מתקשה עתה ליהנות מן ההמשך הזה". מתוך: ח' שמרוק, שלום-עליכם – מדריך לחייו ויצירתו, תל-אביב 1980, עמ' 52. על מכתבי מנחם-מנדל האחרונים, ראו: ח' שמערוק, 'זועגן שלום-עליכמס לעצטער מנחם-מענדל סעריע', די גאלדענע קייט, 56 (1966), עמ' 22-27.

100 המכתבים העוסקים בציונות מופיעים בתוך: אויף וואס באדארפן, עמ' 341-389. לשם מה צריכים, 315-360.

101 מכתבי מנחם-מנדל האחרונים (מס' 9 ו-18) עוסקים במאמציו של י' זנגביל ואירגנו יט"א למצוא ליהודים טריטוריה. שלום-עליכם מתאר את המשא-ומתן שניהל זנגביל עם ממשלת פורטוגל על האפשרות להקים קולוניה יהודית באנגולה. על הפרשה ראו: ד"ר מרמור, 'המשא ומתן הדיפלומטי של ההסתדרות הטריטואליסטית היהודית (יט"א) ומסיבות כשלונו', ציון, יא (תש"ו) עמ' 175-208.

102 אויף וואס באדארפן, עמ' 267-373. על ועידת ציוני רוסיה והפולמוס בשאלת הלשון, ראו: מאור, עמ' 382-387.

103 על הפרשה ראו: מאור, עמ' 364-370.

104 על הקונגרס, ראו: מאור, עמ' 387-391.

105 ראו: א' לוינסון, התנועה העברית בגולה, ורשה תרצ"ה, עמ' 26-32.

106 לשם מה צריכים, עמ' 102.

107 שם, עמ' 107.

108 שם, עמ' 156.

109 שם, עמ' 138.

110 שם, שם.

111 שם, עמ' 246.

112 שם, עמ' 248.

113 שם, עמ' 265.

114 שם, עמ' 276.

- 115 שם, עמ' 271.
- 116 ראו: א' לוריע, 'שלום-עליכם און די אידישע פרוי', די צוקונפט 1916, עמ' 710-713.
- 117 מאמרים המסכמים את השקפת שלום-עליכם לגבי ריב-הלשונות, ראו: א' נאווערשטערן, 'שלום-עליכם און זיין שטעלונג צו דער שפראך-פראגע', די גאלדענע קייט, גל' 74 (1971), עמ' 164-188. ח' שמרוק, מבוא לספר, כתבים עבריים, עמ' 46-13. פרק זה במאמר מתמקד בעיקר באזכורים לשאלת השפה ב"כתבים הציוניים".
- 118 המליץ, גל' 90, 1889.
- 119 המילה "זארגאן" מודגשת במכתב המקורי בשלושה קווים מתחת.
- 120 קלויזנר, ציונות, 367.
- 121 לשם מה צריכים, עמ' 50-51.
- 122 שם, עמ' 119.
- 123 שם, עמ' 129.
- 124 שם, עמ' 293.
- 125 שם, עמ' 293-294.
- 126 שם, עמ' 343.
- 127 שם, עמ' 341.
- 128 תרגום מרוסית בתוך: דור וסופריו, א, עמ' קטו.
- 129 "טוביה החולב", כתבי שלום-עליכם, א', ורשה תרע"א.
- 130 דער יוד, 1988, גל' 7.
- 131 ראו: דור וסופריו, ב, עמ' לא.
- 132 שם, שם.
- 133 שם, עמ' לב.
- 134 לשם מה צריכים, 359.
- 135 שם, עמ' 359-360.
- 136 שם, עמ' 322.
- 137 שם, עמ' 330, וכן ראו: שם, עמ' 272.

138 שם, עמ' 320-322. וכן עמ' 158-159. על רעיונות ותוכניות למדינה העתידית ראו: המדינה העברית – ילקוט מקורות ופרקי מחשבה, תל-אביב תש"ז.

139 בעקבות הקונגרס הציוני הראשון כתב שלום-עליכם את החיבור הקונגרס היהודי בבזל. לקונגרס השני (בזל 1898) שלח שלום-עליכם מברק ברכה בשם מיליוני היהודים העניים דוברי הז'רגון. הוא מחזק את ידי הציונים ומאחל להם שיזכו להביא את המשיח במהרה. (המברק בארכיון הציוני העולמי). בעקבות הקונגרס החמישי כתב שלום-עליכם את הסיפור נכסוף נכספתי לבית אבי. לאחר הקונגרס השישי כתב את הדרמה התייעצות הרופאים ולאחר הקונגרס השביעי כתב את הדרמה אוגנדיאנה. את הקונגרס הציוני השמיני תיאר שלום-עליכם בסדרת הכתבות רשמים מהקונגרס השמיני בהג. את נסיעתו לקונגרס העשירי הזכיר בכתבות "פון די נאלעווקס ביז מאריענבאד" שפורסמו בעיתון היינט בשנת 1911. (גל' 178 2201-). מכתבי "מנחם-מנדל האחרונים" מתארים את הקונגרס הציוני האחד-עשר. הקונגרס הציוני השנים-עשר התקיים רק בשנת 1921 לאחר מותו של שלום-עליכם.

140 בשנת 1902 יצא שלום-עליכם לבקשת אוסישקין למסע הרצאות למען התנועה הציונית במספר ערים ברוסיה, ראו: קלויזנר, ציונות, עמ' 373.

141 שלום-עליכם פרסם מיצירותיו בביטאון התנועה הציונית Die Welt ובשבועון העברי של ההסתדרות הציונית העולם.

142 קלויזנר, ציונות, עמ' 374-375.

143 ש"ל ציטרון, לקסיקון ציוני, ורשה תרפ"ט, עמ' 730.

144 ברקוביץ, עמ' רסח.

145 על שלום-עליכם ואמריקה, ראו: ח' שמערוק, 'שלום-עליכם און אמעריקע', די גאלדענע קייט, 121 (1987), עמ' 56-72.

146 הופיע לראשונה: דער יוד, גל' 16-17, 1902.

147 שלום-עליכם, אלע ווערק, כרך 23, עמ' 7-17.

148 לשם מה צריכים, עמ' 272.

149 הפרק "טוביה פארט קיין ארץ-ישראל" היה אמור להיות הפרק האחרון בספר "טוביה דער מילכיקער, רק בעקבות הגזרה על גרוש היהודים מהכפרים בשנת 1913 והצורך לחלץ מבין הגיים את הבת חוה, שהייתה

נשואה לנוצרי, "החזיר" שלום-עליכם את טוביה חזרה לרוסיה. ראו: ח'
שמרוק, "טוביה דער מילכיקער" – לתולדותיה של יצירה', הספרות, 26
(1978), עמ' 26-38.

¹⁵⁰ ראו: ברקוביץ, עמ' קצ'

¹⁵¹ שלום, עליכם, אלע ווערק, 5, עמ' 189.

¹⁵² מ' רובין, דער זיידע און דער אייניקל, בואנוס-איירס, 1936, עמ' 62-63.

¹⁵³ לשם מה צריכים, עמ' 318.